

darulfunun ilahiyat

Başvuru: 16.01.2024
Revizyon Talebi: 19.02.2024
Son Revizyon: 04.03.2024
Kabul: 07.03.2024
Online yayın: 24.12.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Bir İsim İki Şerh: Tuhfetü'l-Ebrâr Fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr

A Name Two Commentaries: *Tuhfatu'l-Ebrâr Fî Sharh Mashâriq al-Anwâr*

Kadir Ayaz^{*}

Öz

Ekmelüddin el-Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* şerhi, şu ana kadar yapılan akademik çalışmalarda *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* ismi ile tanıtılmıştır. Fakat Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nda altmıştan fazla nüshası bulunan Bâbertî'nin şerhinin ferâğ kaydında, *Tuhfetü'l-ibrâr* ismine rastlanmamıştır. Ancak eserin birçok nüshasında özellikle birinci cildinin ferâğ kaydında, Bâbertî'nin şerhinin "*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*" ismi ile kaydedildiği tesbit edilmiştir. Diğer taraftan son zamanlarda, İbn Melek'in *Mebâriku'l-ehzâr*'da kaynak gösterdiği "et-Tuhfe"nin, Bâbertî'nin şerhi olduğuna dair bir kanaat yaygınlaşmaya başlamıştır. Halbuki, İbn Melek'in başvurduğu "et-Tuhfe", *Meşâriku'l-envâr*'ı Sağhânî'den dinleyen ve kitabın ilk şârihi olan Muhammed b. Ömer el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* adlı şerhidir. el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ı, İbn Melek'ten önce *Meşâriku'l-envâr*'ın ikinci şârihi Vecîhüddin Ömer el-Erzincânî ve sonrasında Bâbertî tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada, nüshaların ferâğ kayıtları üzerinden Bâbertî'ye ait şerhin "el-İşrâk" isminde olduğu tesbit edilmiş ve son zamanlarda birbirine mütesânid çalışmalarda tekrar eden bibliyografik bir hataya dikkat çekilmiştir. Ayrıca meşhur olmadığı için kendisine yapılan atflar bilinmeyen Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* isimli eseri tanıtılarak, şerh literatürüne müteavazi bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Meşâriku'l-Envâr, Şerh, Tuhfetü'l-ibrâr, Muhammed el-Erbilî, el-İşrâk, Ekmelüddin el-Bâbertî

Abstract

Akmal al-din al-Babarti's commentary on *Mashariq al-Anwar* has been called *Tuhfat al-Abrar fi Sharh Mashariq al-Anwar* in the academic studies that have been carried out so far. However, *Tuhfat al-Abrar* could not be identified as a name in the back endpaper of al-Babarti's commentary, of which more than 60 copies are found in the Turkish Manuscripts Institution. Furthermore, al-Babarti's commentary was determined to have been recorded under the title *al-Ishraq fi Sharh Mashariq al-Anwar* in many copies of the work, particularly in the back endpaper of the first volume. On the other hand, one opinion has become widespread regarding *Tuhfa* that Ibn Malak cites in *Mabariq al-Azhar fi Sharh Mashariq al-Anwar* as being al-Babarti's commentary. However, this *Tuhfa* that Ibn Malak referred to is the commentary *Tuhfat al-Abrar* by Muhammad b. Umar al-Arbili, who had heard of *Mashariq al-Anwar* from Saghani and was the first commentator of the book. Arbili's *Tuhfat al-Abrar* is the source used by Wajih al-Din Umar al-Arzinjani, the second commentator of *Mashariq al-Anwar* before Ibn Malak, and by al-Babarti afterwards. This research uses the back endpapers of the manuscripts to determine the title of the commentary belonging to al-Babarti to be *al-Ishraq* and draws attention to a recurring bibliographic error in recently related studies. Additionally, the study attempts to make a modest contribution to the commentary literature by introducing the work titled *Tuhfat al-Abrar* by Muhammad al-Arbili, attributions to him are unknown as he is not famous.

Keywords: *Mashariq al-Anwar*, commentary, *Tuhfat al-Abrar*, Muhammed al-Arbili, *al-Ishraq*, Akmal al-din al-Babarti

* Sorumlu Yazar: Kadir Ayaz (Dr.), Araştırmacı, Burdur, Türkiye. E-posta: kadirayaz15@gmail.com ORCID: 0000-0002-8968-110X

Atf: Ayaz, Kadir, "Bir İsim İki Şerh: Tuhfetü'l-Ebrâr Fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr." *darulfunun ilahiyat* 35, 2 (2024): 569–613. <https://doi.org/10.26650/di.2024.35.2.142054>

Extended Summary

In the commentaries of *Mashariq al-Anwar*, a citation is made to the commentary summarized as the *Tuhfa* (full name *Tuhfat al-Abrar fi Sharh Mashariq al-Anwar*). The academic studies carried out so far have stated the work titled *at-Tuhfa* to be the commentary *Mashariq al-Anwar* by Akmal al-Din al-Babarti (d. 786/1384). Independent studies comparing the commentaries of al-Babarti and Ibn Malak (d. after 821/1418) have stated that Ibn Malak referred to al-Babarti's commentary with the name "*at-Tuhfa*." However, the work titled *at-Tuhfa* is not a source name that was first encountered in Ibn Malak's *Mabariq al-Adhar*. Likewise, a citation for *at-Tuhfa* had also previously been found in the commentaries of both al-Babarti and Wajih al-Din Umar al-Arzinjani (d. after 725/1324-25). Therefore, al-Babarti, who cited a *Mashariq* commentary titled *at-Tuhfa* as a reference, could not have called his own work by the same title.

This research aims to determine the source of the literary error regarding the *Mashariq al-Anwar* commentary titled *Tuhfat al-Abrar* and the original name of the commentary. In addition, the study will introduce Muhammed al-Arbili's (d. post-678/1279-80) work titled *Tuhfat al-Abrar*, which al-Arzinjani and Ibn Malak, one of the following commentators, cited in many parts and expressed their views stating "*sahib al-Tuhfa*" [belonging to *al-Tuhfa*]. Meanwhile, thanks to the identification of two different commentaries and two unique titles of a text book, attention has been drawn to a recurring bibliographic error in related recent studies.

Tuhfat al-Abrar is an important source referenced in *Mashariq al-Anwar* commentaries and wrongly attributed to Akmal al-Din al-Babarti. Naming al-Babarti's commentary as *Tuhfat al-Abrar* dates back to a long time after the commentary was written. As far as can be determined, Katip Çelebi (d. 1067/1657) was the first to introduce al-Babarti's commentary under the title *Tuhfat al-Abrar fi Sharh Mashariq al-Anwar*. Following Katip Çelebi, Ismail Pasha and Umar Rida Kahhala also both mentioned the title of the commentary as *Tuhfat al-Abrar*. The incorrect attribution of al-Babarti's commentary started with Katip Çelebi and has been perpetuated in academic studies. It has even become completely widespread, as some of these were published with the title al-Babarti's *Tuhfat al-Abrar fi Sharh Mashariq al-Anwar*.

Manuscript catalogs and electronic indexes that are frequently used have also recently contributed to al-Babarti's commentary becoming infamous under the erroneous title of *Tuhfat al-Abrar*. This commentary has been introduced under the title *Tuhfat al-Abrar* in the indexes of the Turkish Manuscripts Institution and Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia, which are used as the primary sources for scanning manuscripts. Once the title *Tuhfat al-Abrar* had become widespread in electronic sources, researchers then relied on Katip Çelebi's explanation alongside the catalogs and indexes instead of going to the back endpaper records of the manuscripts in their research on al-Babarti's

commentary or even the front endpapers. This is because the title *Tuhfat al-Abrar* isn't found in the back endpapers of the manuscript copies of al-Babarti's commentary.

On the back endpapers for nearly twenty copies of the more than sixty manuscripts of the first volume of al-Babarti's work in the Turkish Manuscripts Institution, the name of the commentary is explained with the statement "*This is the end of the first volume of al-Ishraq fi Sharh Mashariq al-Anwar.*" All researchers missed the name *al-Ishraq* at the end of the first volume because they did not examine the manuscripts carefully. Meanwhile, they had also disregarded the title *al-Ishraq fi Sharh Mashariq al-Anwar* in the back endpapers of the second volume of several copies, as well as in the front endpapers of a small number of manuscripts. Therefore, records recording *al-Ishraq fi Sharh Mashariq al-Anwar* in the back endpapers and front endpapers of certain manuscripts haven't been placed into the academic literature. Additionally, researchers introduced the widely used copies of al-Babarti's work as *Tuhfat al-Abrar* based solely on the incorrect naming by Katip Çelebi. These approaches are far removed from scientific passion.

This research on *Mashariq al-Anwar* and his commentaries has identified a work called *Tuhfat al-Abrar fi sharh al-Mashariq al-Anwar*. It had not been recorded in the hadith commentary literature due to the fact that, besides being the first commentary of *Mashariq al-Anwar*, its author is not very well-known and not many manuscript copies are available. *Tuhfat al-Abrar* belongs to Muhammed b. Umar b. Ali b. Umar b. al-Hasan b. Ilyas b. Bahtiyar b. al-Mukri' al-Arbili (d. post-678/1279-80). His name is not mentioned in *Tabaqat* books. Muhammed al-Arbili, having heard *Mashariq al-Anwar* from Saghani, was the first commentator of the work and owner of a valuable copy containing the originals and notes.

Mashariq al-Anwar used symbols to show whether hadiths were from Bukhari or Muslim or *muttafaqun 'alaih*. However, some hadiths could not be found in Bukhari or Muslim that were indicated by other related symbols. Some hadith texts failed to comply with al-Sahihayn as well. Additionally, some of the companion narrators differed from those in Bukhari or Muslim. The interpretation of hadiths that did not comply with al-Sahihayn in terms of the symbol, narrator, and text is the most crucial issue awaiting a unique solution for the text book.

The evaluations by al-Arbili, who'd heard the commentary book from its author regarding *Mashariq al-Anwar*'s hadiths and narrators that differed from Bukhari and Muslim, and moreover the narrative differences from time to time or quotations from al-Saghani in the explanations of words as well as the information provided about the original copy had enabled *Tuhfat al-Abrar* to become one of the most basic sources of early *Mashariq* commentators.

Wajih al-Din Umar al-Arzinjani, known as the second commentator of *Mashariq al-*

Anwar, frequently referred to *Tuhfat al-Abrar* and quoted al-Arbili's statements in many places, sometimes citing references and sometimes without citing a reference. Al-Arzinjani referred to this as "كذا في التحفة" [it is so in *at-Tuhfa*] or as "ذكر في التحفة" [as mentioned in *at-Tuhfa*] in nearly 70 places in *Hadayiq al-Adhar*. Al-Arzinjani explained the work *at-Tuhfa* which he referred to without mentioning the author's name, in the resources section at the end of *Hadayiq al-Adhar* by saying *at-Tuhfa* belonging to Imam Badruddin Muhammed al-Arbili *rahimahullah*. Therefore, the commentary indicated with the form "*at-Tuhfa* in *Hadayiq al-Adhar* can be said with certainty to refer to Muhammed b. Umar al-Arbili's work titled *Tuhfat al-Abrar fi Sharh Mashariq al-Anwar*."

Ibn Malak referred to it as "*sahib at-Tuhfa*" or "*at-Tuhfa*" in 47 places in *Mabariq al-Adhar*. Of the explanations Ibn Malak conveyed with these forms, 35 could not be identified in al-Babarti's commentary. As stated in some academic studies, the source of Ibn Malak's references to "*at-Tuhfa*" cannot be said to be Babarti's commentary. Meanwhile, 25 of these 47 references are also not found in Arzinjani's commentary. This allows one to say that Ibn Malak had directly referred to Arbili's commentary and used *Tuhfat al-Abrar* as the primary source.

This research has determined the authentic title of Al-Babarti's *Mashariq al-Anwar* commentary to be *al-Ishraq fi Sharh Mashariq al-Anwar* based on the back endpaper records of the manuscripts and also based on the accuracy of this name having been confirmed by the "al-Ishraq" references the author made to his commentary in two of his works. Meanwhile, after Katip Çelebi titled al-Babarti's commentary as *Tuhfat al-Abrar*, the references in the form of "*at-Tuhfa*" that are present in the commentaries of *Mashariq al-Anwar* are noted to have been incorrectly attributed to al-Babarti, with the resulting literature error having been repeated in recent academic studies as well. In addition, despite being the first commentator of *Mashariq al-Anwar* and influencing the subsequent commentaries significantly in terms of commentary method and explanations, this study has introduced the work titled *Tuhfat al-Abrar fi Sharh Mashariq al-Anwar* by Muhammed al-Arbili, whose references are unknown as he was not famous.

Giriş

Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbâri'l-Mustafiyye,¹ Radıyyüddîn es-Sağânî'nin (v. 650/1252) sahih hadislerden çok hacimli olmayan bir eser tasnif etmek amacıyla kaleme aldığı ve metinlerini ağırlıklı olarak nahiv konularına göre tertib ettiği derleme türündeki hadis kitabıdır. Sağânî, daha önceden Buhârî ve Müslim hadislerinden derlediği *Misbâhu'd-dücâ min sıhâhi hadisi'l-Mustafâ ve eş-Şemsü'l-münîre mine's-sıhâhi'l-me'sûre* adlı iki eserine, Kudâî'nin (v. 454/1062) *Şihâbu'l-ahbâr*² ve Uklûşî'nin (v. 550/1155) *en-Nücem*³'inden seçtiği sahih hadisleri cem' ederek *Meşâriku'l-envâr*'ı telif etmiştir.⁴

Meşâriku'l-envâr, sahih hadislerden derlenmesi ile beraber, tamamına yakınının Buhârî ve Müslim rivayeti olması ve orta hacimli bir eser olması hasebiyle, yazıldığı dönemden itibaren Anadolu başta olmak üzere özellikle Arap olmayan toplumlarda büyük ilgi görmüş⁵ ve bu sayede çok sayıda istinsah edilerek günümüze kıymetli nüshaları tevârüs etmiştir.⁶ Anadolu hadis çalışmalarının kendisi etrafında şekillendiği *Meşâriku'l-envâr*, üzerinde yaşadığımız coğrafya açısından ayrı bir öneme sahiptir.

- 1 *Meşâriku'l-envâr*'ın bazı neşirlerinde “el-Mustafiyye” kelimesi, “el-Mustafaviyye” şeklinde yayımlanmıştır. Bkz. Radıyyüddin Ebu'l-Fedâil Hasen b. Muhammed es-Sağânî, *el-Cem' beyne's-sahihayn el-Buhârî ve Müslim; Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbâri'l-Mustafaviyye*, haz. Eşref b. Abdilmaksûd, Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1989/1409. Ancak eserin mütekaddim nüshalarında kelime genellikle “vâv” harfi olmaksızın “el-Mustafiyye” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. Radıyyüddin Ebu'l-Fedâil Hasen b. Muhammed es-Sağânî, *Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbâri'l-Mustafaviyye*, thk. Abdulkadir b. Ömer Ayaz el-Bucâkî (Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 2024), Muhakkikin girişi, 34.
- 2 *Şihâbu'l-ahbâr fi'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-âdâb*, Ebü Abdillâh Muhammed b. Selâme el-Kudâî'nin (v. 454/1062) cevâmiu'l-kelim nev'inden hadisleri cem' ettiği bir eserdir. *Şihâbu'l-ahbâr*'da; tavsîye, âdâb, mev'îza ve darb-ı mesel türünden 897 hadis bulunmakta olup, sened ve râvisi hazfedilen hadis metinleri ilk kelimenin nahiv (gramer) özelliğine göre on yedi baba ayrılarak tasnif edilmiştir. Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerafeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 2/1067; Ali Yardım, *Hadis Kıvılcıkları; Şihâb'ül-ahbâr Tercümesi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2016), 6, 7, 284.
- 3 *en-Nücem (en-Necm) min kelâmi Seyyidi'l-Arab ve'l-Acem*, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Mea'd el-Uklûşî'nin (v. 550/1155) *Şihâbu'l-ahbâr*'da zikredilmeyen ancak aynı nitelikteki hadisleri topladığı eseridir. On bölümden meydana gelen eserin son bölümü müstakil olarak Hz. Peygamberden nakledilen dualara ayrılmıştır. Cemal Ağırman, “Uklûşî”, *DİA* 42 (2012), 72.
- 4 Sağânî, *Meşâriku'l-envâr*, 110-112. Sağânî'nin *Şihâbu'l-ahbâr* ve *en-Nücem*'den naklettiği hadislerden yalnızca üçü *Sahihayn* rivayeti değildir. Geriye kalan hadislerin tamamı, Buhârî ve Müslim'in ittifakla rivayet ettiği veya yalnızca birinin rivayeti olan hadislerdir. Bkz. Sağânî, *Meşâriku'l-envâr* (Muhakkikin girişi), 60.
- 5 İbrahim Hatiboğlu, “Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye”, *DİA* 29 (2004), 361.
- 6 Bkz. Sağânî, *Meşâriku'l-envâr* (Muhakkikin girişi), 82-91.

Zira *Meşâriku 'l-envâr*'ı Sağânî'den dinleyen ve eserin ilk şârihi olan Muhammed el-Erbilî (v. 678/1279'dan sonra), Erzincan'da istinsah ettiği bir nüshayı burada tertib edilen bir mecliste okutmuş ve rivayet izni vermiştir.⁷ Yine *Meşârik*'in ikinci şerhi *Hadâiku 'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriku 'l-envâr*, Erzincanlı Vecîhüddin Ömer b. Abdülmuhsin el-Erzincânî (v. 725/1324-25'den sonra) tarafından kaleme alınmıştır.

Diğer taraftan erken dönem Anadolu alimlerinden İbn Melek'in (v. 821/1418'den sonra) *Meşâriku 'l-envâr* üzerine kaleme aldığı *Mebâriku 'l-ezhâr*, Osmanlı ulemâsının teveccühüne mazhar olmuş⁸ ve ilmî çevrelerin *Meşâriku 'l-envâr*'a karşı ilgisinin canlı kalmasını sağlamıştır. Sonraki dönemlerde de *Meşârik* ile ilgili şerh, haşiye ve ta'lik türünde onlarca çalışma yapılmış ve eser birçok defa tercüme edilmiştir.⁹ Anadolu'da erken dönemden itibaren istinsah edilen ve hadis çalışmalarının merkezine yerleşen *Meşâriku 'l-envâr*, Osmanlı medreselerinde asırlar boyu okunmuş¹⁰ ve hadis konusunda ulemânın mürâcaat ettiği birkaç eserden biri olmuştur.¹¹

I. *Meşâriku 'l-envâr* Şerhleri ve *Tuhfetü 'l-ibrâr*

Tuhfetü 'l-ibrâr, hadis ve diğer ilimlerde birçok kitabın adlandırılmasında

- 7 Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 527, vrk., 175a-b. el-Erbilî'nin istinsah ettiği nüsha ile ilgili “*Muhammed el-Erbilî ve Tuhfetü 'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriku 'l-Envâr Adlı Şerhi*” başlığında geniş bilgi verilmiştir.
- 8 Bkz. Fatma Esmâ Nur Koç, *Yazma Eser Kültür Bağlamında Bir Hadis Metninin Üretim ve Dolaşımı: Mebâriku 'l-ezhâr Örneği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- 9 Bkz. Sağânî, *Meşâriku 'l-envâr* (Muhakkikin girişi), 51-55. Mustafa Celil Altuntaş, “Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku 'l-envâr”, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 158-170.
- 10 Bkz. Kadir Ayaz, *Molla Gürânî ve el-Kevserü 'l-cârî ilâ riyâdî ehâdisi 'l-Buhârî* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 24-30; Kadir Ayaz, “Bandırmalı Küçük Hamid Efendi'nin Hadis İcâzetleri ve Câmîu Rivâyâtî'l-Fehâris ve Lâmiu İcâzâtî Ehli'l-Fevâris Adlı Eserindeki Rivayet Birikimi”, *Osmanlı'da İlm-i Hadis: Âlimler, Eserler ve Meseleler*, ed. Zekeriya Güler vd. (İstanbul: İsar Yayınları, 2020), 387, 401, 417, 423; Altuntaş, “Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku 'l-envâr”, 152-158.
- 11 *Meşâriku 'l-envâr*, kaynak istihdamında Osmanlı alimlerinin başvurduğu eserlerin ilk sıralarında gelmektedir. Bu konuda dikkat çeken örneklerden biri, risâleleri üzerinde çalıştığımız Abdülkerim el-Celvetî'dir (v. 1100/1688). Risâlelerindeki hadisleri *Meşâriku 'l-envâr*'ın tertibi üzere hece harflerine göre tasnif eden Abdülkerim el-Celvetî, birçok yerde *Meşâriku 'l-envâr*'ı kaynak göstermiştir. Bkz. Es'ad Efendi, 333, vrk., 61-a, 62-b, 86-b, 88-b, 90-a; Es'ad Efendi, 3632, vrk., 204, 214-a. Diğer taraftan son dönem Osmanlı alimleri arasında hadis konusundaki çalışmaları ile temâyüz eden Gümüşhanevî, eserlerinde *Meşâriku 'l-envâr*'a atıf yapmıştır. Bkz. Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî, *Levâmiu 'l-ukûl* (İstanbul, tsz.), 1/95, 108, 110, 130, 141, 144, 258, 262.

kullanılan meşhur isimlerdendir.¹² *Meşâriku 'l-envâr* üzerine kaleme alınan şerhlerden birinin özel ismi, *Tuhfetü 'l-ebrâr*'dır. İlk dönem *Meşârik* şârihleri, yoğun bir şekilde mürâcaat ettikleri bu şerhe, “et-Tuhfe” şeklinde kısaltılmış olarak atıfta bulunmuşlardır. Sonraki dönemlerde de bazı şârihler, ilk dönem şerhlerinden alıntı yaparak “et-Tuhfe” şeklinde atıfta bulunmaya devam etmişlerdir.¹³

Tuhfetü 'l-ebrâr adlı şerh, erken dönem *Meşârik* şârihlerinin temel başvuru kaynaklarından biri olmasına rağmen müellifi ilmî çevrelerde tanınmamaktadır. Biyografi kaynaklarında, müellifinin tam ismi ve *Tuhfetü 'l-ebrâr* adlı şerhi hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Kâtib Çelebi, Erzincânî'ye ait *Hadâiku 'l-ehâr fî Meşâriki 'l-envâr*'ın kaynakları bölümünden “*İmam Bedruddin Muhammed el-Erbilî rahimehullah'a ait et-Tuhfe*” ifadesini nakletmiş, ancak “et-Tuhfe”yi ve müellifini tanıtmamıştır.¹⁴ Öte yandan Kâtib Çelebi, *Meşârik* şerhlerinin aslî kaynaklarından olan *Tuhfetü 'l-ebrâr* isimli şerhi, bir zühûl sonucu Anadolu'da tanınan ve meşhur olan bir başka *Meşârik* şârihi Ekmelüddin el-Bâbertî'ye (v. 786/1384) nisbet etmiştir.¹⁵

Tuhfetü 'l-ebrâr fî Şerhi Meşâriki 'l-envâr, hayatı ve eserleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ömer b. el-Hasen b. İlyâs b.

- 12 Geçmiş dönemlerde kitap isimlerinin kısaltılarak harf-i ta'rîf ile yazıldığı dikkate alınınca, “et-Tuhfe” şeklinde referans gösterilen eserlerin çeşitli ilimlerde yazıldığı konu ve alana göre epeyce fazlalık teşkil edeceği dikkatten kaçırılmamalıdır. “Tuhfe” isminin “el-ebrâr”a izafetinden başka, *Tuhfetü 'l-fukahâ* (Alâuddin es-Semerkindî), *Tuhfetü 'l-esrâf* (Mizzî) ve *Tuhfetü 'l-muhtâc ilâ edilleti 'l-Minhâc* (İbnü'l-Mulakkın) ve bunlardan başka farklı kelimelere izâfeti ile yüzlerce kitap ismi bulunmaktadır. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 1/360-377; İsmail Paşa, Bağdatlı, *İdâhu 'l-meknûn fî 'z-zeyl alâ Keşfi 'z-zunûn*, nşr. Kilisli Rifat Bilge v.dğr. (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1945-47), 1/236-263. Dolayısıyla izafet tamlaması dikkate alınmadan “et-Tuhfe” ismi ile atıf yapılan eserler, ilimler ve metin kitaplarına göre çeşitlilik arz etmektedir. Bundan dolayı şerhlerde metin kitabını dikkate almadan “et-Tuhfe” veyahut “sâhibu't-Tuhfe” atıflarından hareketle şârihlerin mürâcaat ettiği kaynak eseri doğru bir şekilde tesbit etmek mümkün değildir.
- 13 Sonraki dönemlerde *Meşârik* şârihi Atûfî (v. 948/1541), *Keşfü 'l-Meşârik* adlı şerhinde *Tuhfetü 'l-ebrâr*'a “et-Tuhfe” ve “sâhibu't-Tuhfe” şeklinde atıfta bulunmuştur. Atûfî'nin atıflarını kendisinden önceki şerhlerden Erzincânî ve Bâbertî'nin şerhlerinde “et-Tuhfe”ye matuf olarak bulmak mümkündür. Bkz. Hızır Yağcı, *Hayreddin Hızır Atûfî'nin Keşfü 'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Sakarya Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 493; Krş. Erzincânî, *Hadâik*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., vrk. 63-b; Bâbertî, *el-İşrâk*, Yeni Camî, nr. 257, vrk., 102-a. Atûfî, bazen dolaylı olarak “sâhibu't-Tuhfe'den nakil olundu” şeklinde el-Erbilî'nin *Tuhfetü 'l-ebrâr*'ına atıfta bulunmaktadır. Bkz. Yağcı, *Hayreddin Hızır Atûfî'nin Keşfü 'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 489; Krş. İbn Melek, *Mebârik*, I, 342.
- 14 Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1689. Kâtib Çelebi'nin Erzincânî'nin *Hadâiku 'l-ehâr*'ından naklettiği açıklamanın metni için bkz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 297-a.
- 15 Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1688.

Bahtiyâr b. el-Mukri' el-Erbilî'ye aittir. Tarafımızdan yapılan araştırmalarda Muhammed el-Erbilî'ye ait *Tuhfetü'l-ibrâr*'ın günümüze ulaşan birkaç nüshası tesbit edilmiştir.¹⁶ Şerhin yazma nüshalarının zahriyesinde, *Tuhfetü'l-ibrâr*'ın Muhammed el-Erbilî'ye nisbeti açıkça kaydedilmiştir. Ayrıca, müellifin muasırı diyebileceğimiz Erzincânî'nin, Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ından istifade ettiğini belirtmesi, şerhin müellifine nisbetini kuvvetle teyit etmektedir.

Son zamanlardaki akademik çalışmalarda, Ekmelüddin el-Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* şerhi *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi ile tanıtılmıştır.¹⁷ Hatta bazı çalışmalar, "*Bâbertî'nin Tuhfetü'l-ibrâr Fî Şerhi Meşâriku'l-Envâr İsimli Eseri*" başlığı ile yayımlanmıştır.¹⁸ Eserin yazma hâlinde bulunması ve tedavüle girmemesi bir ölçüde mazeret teşkil etse de, yeterince inceleme yapılmaksızın tekrarlanan hatalarla beraber, *Tuhfetü'l-ibrâr* isminin Bâbertî'ye nisbeti veya Bâbertî'nin şerhinin *Tuhfetü'l-ibrâr* olarak isimlendirilmesi, inkârı mümkün olmayan bir literatür bilgisine dönüşmüştür. Zira bir araştırmada, Bâbertî'nin *el-Înâye ale'l-Hidâye* adlı eserinde *Meşârik* şerhine "*el-İşrâk Şerhu Meşâriku'l-envâr*" adıyla atıfta bulunduğu tesbit edilmiş, ancak *Tuhfetü'l-ibrâr* isminin Bâbertî'ye nisbeti genel kabul gördüğünden, bu ismin, şerhin ilk şekli olduğu ve son halinde müellifin şerhine *Tuhfetü'l-ibrâr* adını verdiği dile getirilmiştir.¹⁹

16 Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 280; Bursa İnebey Ktp., Hüseyin. Çelebi, nr. 209.

17 Mustafa Baktır, "İbn Melek'in Mebârik'de Ekmelüddin Bâbertî'ye İtirazları", *Ekmelüddin Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddin Babertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)*, ed. Selçuk Coşkun (Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014), 185-191; Suat Koca, "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriku'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012), 17; Muhammet Beyler, "Ekmelüddin Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2016), 166; Hızır Yağcı, *Hayreddin Hızır Atüfî'nin Keşfü'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 17, 51; Muhammed Enes Ercan, *İbni Melek ve Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriku'l-Envâr Adlı Eseri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 17, 52, 62; Abdurrahman Akkuş, *Bâbertî'nin Hadisçiliği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 23, 155.

18 Bkz. Selçuk Coşkun, "Bâbertî'nin Tuhfetü'l-ibrâr İsimli Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri", *Ekmelüddin Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddin Babertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)*, ed. Selçuk Coşkun (Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014), 167-176; Muhammet Beyler, "Bâbertî'nin Tuhfetü'l-ibrâr Fî Şerhi Meşâriku'l-Envâr İsimli Eserindeki Hadis Şerh Metodu", *A.g.e.*, 177-184; H. Murat Kumbasar, *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fıkhi Tartışmalar; Tuhfe – Mebârik Özelinde* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 27, 171-175.

19 Bu değerlendirme, *Meşâriku'l-envâr*'ın bir kısmının tahkikli neşrini hazırlayan Müna Abdülhakîm el-Asse'ye aittir. el-Asse'nin kanaatini dipnotta nakleden Beyler, "el-İşrâk" ismine dair bir tartışmayı gündeme getirmemiştir. Bkz. Beyler, "Ekmelüddin Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği", 166.

Diğer taraftan Bâbertî'nin şerhinin *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* isminde olduğunu düşünen araştırmacılar, *Mebâriku'l-ehzâr*'daki "et-Tuhfe" atıfları ile, Bâbertî'nin şerhine işaret edildiğini ileri sürmüşler ve iki şerhin mukâyesesi sadedinde birtakım değerlendirmelere yer vermişlerdir.²⁰ Şu ana kadar yapılan çalışmalarda, "et-Tuhfe" atfının muhtevâsı ile Bâbertî'ye ait şerhin metinleri tam olarak karşılaştırılmamış, daha ziyâde İbn Melek'in nakilleri üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Aşağıda yapılan karşılaştırmalarda görüleceği üzere, İbn Melek'in "et-Tuhfe" kısaltması ile kaynak gösterdiği eser, Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* adlı şerhidir.²¹

Meşârik şerhleri arasındaki *Tuhfetü'l-ibrâr* isimli eserin Muhammed el-Erbilî'ye ait olduğunun isbatı ve Bâbertî'nin şerhinin özgün isminin tesbiti için, konunun farklı açılardan tahlil edilmesi gerekmektedir. Öncelikle "et-Tuhfe"nin kaynak gösterildiği ilk şerhten itibaren atıf silsilesine ihtiyaç duyulmaktadır. Telif tarihindeki öncelik sırasına göre tertib edilen atıf silsilesi, nisbette ortaya çıkan karışıklığın çözümünde sağlıklı sonuçlara ulaşmamıza vesile olacaktır. Ayrıca bir metin kitabının şerhlerindeki belirli bir kaynağın tarihi kronolojiye göre incelenmesi, şârihler arasındaki etkileşimi ve mevzubahis olan *Tuhfetü'l-ibrâr* müellifinin sonraki dönemlere etkisinin tesbitine önemli oranda katkı sağlayacaktır.

İbn Melek'e kadar *Meşâriku'l-envâr* şerhleri:

1. İbnü'l-Mukri' el-Erbilî, Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ömer b. el-Hasen b. İlyâs b. Bahtiyâr (v. 678/1279'den sonra), *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*.²²

Bazı çalışmalarda, Sağânî'den önce vefat eden Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülaziz el-Lahmî'ye (v. 643/1246) nisbet edilen *Hadâiku'l-ehzâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* adlı şerh, *Meşâriku'l-envâr*'ın ilk şerhi olarak

20 Baktır, İbn Melek'in "et-Tuhfe" atıflarını Bâbertî'nin şerhinde tesbit ettiğini ileri sürmekte ve bu konudaki kesin kanaatini şu şekilde dile getirmektedir: "*İbn Melek, bazen "Sahibü'l-Tuhfe" diyerek de alıntılar yapıyordu. Bu zatın Tuhfe sahibi Bâbertî olacağı üzerinde durduk. İstanbul'dan bir nüsha Tuhfe getirip mukayese edince bu zatın Bâbertî olduğu kanaatine vardık... Biz bu tebliğde, İbn Melek'in atıflarını Bâbertî'nin Tuhfe'sinden de tesbit ederek bazı örnekler vermek istiyoruz. Tuhfe'nin İstanbul ve Mısır yazmalarını kullandık.*" Mustafa Baktır, "İbn Melek'in Mebârik'de Ekmelüddin Bâbertî'ye İtirazları", 186. Baktır'ın bu tesbiti kendisinden sonraki çalışmalarda da referans alınmıştır. Bkz. Beyler, "Ekmelüddin Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği", 191.

21 İbn Melek'in atıfları ile Muhammed el-Erbilî ve Bâbertî'nin metinlerinin karşılaştırılması aşağıda "*Meşâiku'l-envâr Şerhlerinde et-Tuhfe Formundaki Atıflar*" başlığında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

22 Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* isimli şerhi daha sonra müstakil bir çalışmada detaylı bir şekilde tanıtılacaktır.

tanıtılmaktadır.²³ Zirikli, Ezher Kütüphanesi Fihristi'ne itibar ederek Sağânî'den önce vefat eden Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülaziz el-Lahmî'nin (643/1246) *Hadâiku'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* adlı şerhinin bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Zirikli bu açıklamasının dipnotunda, Ezher Kütüphanesi Fihristi'nde *Hadâiku'l-ezhâr*'ın el-Lahmî'ye nisbet edildiğini, fakat Teymûriyye Kütüphanesi'ndeki nüshanın Ömer b. Abdulmuhsin el-Erzincânî'ye ait olduğunu belirterek söz konusu nisbetin hatalı olabileceğine işaret etmiştir.²⁴ Vecîhüddin el-Erzincânî'nin *Hadâiku'l-ezhâr* isimli şerhi, muhtemelen bir hata sonucu "el-Vecîh" lakabı ile anılmasından dolayı Ebu'l-Kâsım el-Lahmî'ye nisbet edilmiştir. Zira Ebu'l-Kâsım el-Lahmî'nin şerhinin herhangi bir yazma nüshası bulunmadığı gibi, birçok tabakat kitabında *Meşâriku'l-envâr* şerhinden bahsedilmemektedir.

2. Vecîhüddin Ömer b. Abdülmuhsin el-Erzincânî (v. 725/1324-25'den sonra), *Hadâiku'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriku'l-envâr*.

3. Alâuddin Yahya b. Abdullatîf et-Tâvusî (v. 775/1374'den sonra)'nin *Şerhu Meşâriku'l-envâr* adlı şerhi. et-Tâvusî'nin biri mutavvel biri de muhtasar olmak üzere iki şerhi bulunmaktadır. Muhtasar olan şerhinin 788/1386 tarihinde istinsah edilen bir nüshasının ferâğ kaydında belirtildiğine göre, müellif eserini Bağdat'ta Müstansiriyye Medresesi'nde 725/1325 tarihinde tamamlamıştır.²⁵

4. Afifüddin Saîd b. Muhammed b. Mesûd el-Kâzerûnî (v. 758/1357)'nin *Metâliu'l-envâri'l-Mustafiyye fî Şerhi Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye* adlı şerhi.²⁶ *Metâliu'l-envâr*'ın h. 867/1463 tarihinde istinsah edilen bir nüshasının ferâğ kaydında belirtildiğine göre, Kâzerûnî bu şerhini 733/1333 tarihinde tamamlamıştır.²⁷

5. İbnü's-Sâiğ, Muhammed b. Abdirrahman b. Ali ez-Zümürüdî (v. 776/1375), *Şerhu Meşâriku'l-envâr*.²⁸

23 Bkz. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiu'ş-şurûh ve'l-havâşî* (Abu Dabi: el-Mecmaü's-Sekafî, 2004/1425), 3/1706; Altuntaş, "Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-envâr", 150; Yağcı, *Hayreddin Hızır Atûfî'nin Keşfü'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 17.

24 Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 2002), 3/328-329.

25 Bkz. Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi, nr. 652, vrk. 371-a. Bu yazma eserin başından 62 varak eksik olup, iki yüz otuz ikinci hadisten sonrası bulunmaktadır.

26 Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1689.

27 Süleymaniye Ktp., Turhan Sultan, nr. 65, vrk. 318-a.

28 İbn Hacer, Zümürüdî'nin *Meşârik* şerhinin müellif hattı ile altı ciltlik bir nüshasını gördüğünü belirtmektedir. Bkz. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi enbâi (ebnâi)'l-umr*; thk. Hasan Habeşî (Kahire: 1418/1998), 1/95. Ayrıca bkz. Mehmet Eren, "Hadâiku'l-ezhâr Adlı Eseri Çerçevesinde Ömer el-Erzincânî'nin Hadis Şerhçiliği", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler I. Cilt*, ed. Hüsrev Akın (Erzincan, 2016), 1/973, 978.

6. Ekmelüddin Muhammed (b. Muhammed) b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî (v. 786/1384), *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*.

7. Celâluddîn b. Ahmed b. Yusuf et-Tebbânî (v. 793/1391). *Meşâriku'l-envâr*'ın bir kısmını şerh eden müellif, eserini tamamlayamamıştır.²⁹

8. Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415), *Şevâriku'l-esrâri'l-aliyye fî Şerhi Meşâriki'l-envârî'n-nebeviyye*.³⁰

9. İbn Melek, Abdullatif b. Abdulaziz (v. 821/1428'den sonra), *Mebâriku'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*.

A. Muhammed el-Erbilî ve *Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr* Adlı Şerhi

Yukarıda zikredilen *Meşâriku'l-envâr* şerhlerinden ilki, Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* isimli eseridir. Müellifin tam adı, Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ömer b. el-Hasen b. İlyâs b. Bahtiyâr b. el-Mukri' el-Erbilî'dir (678/1279'dan sonra). Muhammed el-Erbilî, *Meşâriku'l-envâr*'ın ilk şârihi olup, eseri Sağânî'den dinlemiş ve semâ yoluyla rivayet hakkını elde etmiştir. Muhammed el-Erbilî'nin hayatı ve şerhi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. *Tuhfetü'l-ibrâr*'da kendisi hakkında verdiği bilgiler ve istinsah ettiği *Meşâriku'l-envâr* nüshasının ferâğ kaydındaki notlar, kısa da olsa bir biyografisinin yazılmasına imkan vermektedir. Muhammed el-Erbilî mukaddimede, şerhinde mürâcaat ettiği eserleri ve rivayet izni aldığı hocalarını tanıtmış, ayrıca bu eserlerin musanniflerine ulaşan senedlerini zikretmiştir.

Tuhfetü'l-ibrâr'ın mukaddimesinde verdiği bilgilere göre Muhammed el-Erbilî, *Meşâriku'l-envâr*'ı Sağânî'den semâ yoluyla dinlemiş ve ondan rivayet hakkını elde etmiştir.³¹ *Misbâhu'd-Dücâ* adlı eseri de, müellifi Sağânî'den dinlemiştir.³² Ayrıca 620/1223 tarihinde Erbil'e gelen ve burada semâ meclisi tertib eden Ebû Ca'fer Muhammed b. Hibetüllah el-Mükerrem el-Bağdâdî'den (v. 621/1224) *Sahîhu'l-*

29 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1690.

30 Takıyyüddin el-Fâsî, *el-Ikdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 2/428; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1688.

31 Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 280, vrk., 3-a.

32 Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 280, vrk., 29-b.

Buhârî'yi dinlemiştir.³³ Yine Erbil'de 633/1235 tarihinde Bedel b. Ebi'l-Muammer b. İsmâil et-Tebrizî'ye (v. 636/1238) Beğavî'nin *Meâlimu't-tenzîl* ve *Şerhu's-sünne* adlı eserlerini okumuştur. Cevherî'nin *es-Sihâh* adlı lugatını da, Bedel b. Ebi'l-Muammer'den aldığı izin ile rivayet etmektedir.³⁴

Muhammed el-Erbilî, *Tuhfetü'l-ibrâr*'da kullandığı kaynakların tanıtımında yukarıda ismi zikredilen alimlerden okuduğu kitapların yanı sıra, şerhinde mürâcaat ettiği diğer eserlerin rivayet izinlerini ve bunların musanniflerine ulaşan senedlerini zikretmiştir. Hocaları ve rivayet izni aldığı eserler şunlardır:

1. Ebu'l-Mecd Muhammed b. Abdullah b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Kazvîni'den (v. 622/1225) Beğavî'nin *Meâlimu't-tenzîl* ve *Şerhu's-sünne* adlı eserlerinin icâzet yoluyla rivayet iznini almıştır.

2. Ebu'l-Mecd İsmail b. Hibetüllah b. Ebi'r-Ridâ el-Mevsilî'den (v. 655/1257) *el-Cem' beyne's-sahîhayn* (Humeydî) ve *Mâ ittefaka lafzuhû ve ihtelefe ma'nâhu* (Hâzımî) eserlerini rivayet etmekte, ayrıca ondan İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl* ve *en-Nihâye fi ğaribi'l-hadîs* adlı eserlerinin icâzet yoluyla rivayet iznini almıştır.

3. Sirâcuddin Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Ömer el-Mısrî el-Mâlikî'den *eş-Şifâ bi ta'rifi hukûki'l-Mustafâ*'yı rivayet etmiş, ayrıca *İkmâlu'l-mu'lîm*'in (Kâdî İyâd) icâzet yoluyla rivayet iznini almıştır.

4. Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Halîl el-Dımaşkî'den (v. 648/1250) *Kitâbu't-Telkîh*'i (İbnü'l-Cevzî) rivayet etmektedir.

Yukarıda zikredilen on eseri, *Tuhfetü'l-ibrâr*'ın ana kaynakları arasında sayan Muhammed el-Erbilî, hadislerin şerhinde emsâl kitapları ile kitap ve cü'zlerin haşiyelerinden aldığı bazı notlara ve takva sahibi hocalarından dinlediği bazı bilgilere de yer verdiğini belirtmektedir.³⁵

Muhammed el-Erbilî, hayatının son döneminde bir süre Erzincan'da bulunmuştur. *Meşâriku'l-envâr*'ın günümüze ulaşan bir nüshasının müstensihî olan Muhammed

33 *Tuhfetü'l-ibrâr*'ın mukaddimesinde, el-Erbilî'nin Ebû Ca'fer Muhammed b. Hibetüllah'dan *Sahîhu'l-Buhârî*'yi semâ tarihi, h. 624/1226 olarak kaydedilmiştir. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 280, vrk., 2-a. Muhammed b. Hibetüllah 620/1223 senesinde Erbil'e gelmiştir. Bu tarihte tertib edilen *Sahîhu'l-Buhârî*'nin okunması ile ilgili mecliste hazır bulunan İbnü'l-Müstevfî, Muhammed b. Hibetüllah'ın vefat tarihini, 5 Muharrem 621/28 Ocak 1224 Pazar günü olarak tasrih etmiştir. Bkz. İbnü'l-Müstevfî, *Târihu İrbil*, thk. Sâmî b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr (Irak: Dâru'r-Reşîd, 1980), 1/344, 346. Dolayısıyla el-Erbilî'nin Muhammed b. Hibetüllah'tan semâ tarihinin 620/1223 olarak tashih edilmesi gerekmektedir.

34 Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 280, vrk., 5-b, 6-a.

35 Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 280, vrk., 5b - 6a.

el-Erbilî, ferâğ kaydında belirttiğine göre bu nüshayı 14 Zilhicce 677/28 Nisan 1279 tarihinde Erzincan'da tamamlamıştır. Muhammed el-Erbilî bu yazma eseri, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ömer el-Kerhî el-Kazvîni'nin isteği üzerine çoğaltmış ve bu nüshayı musannif hattı ve bazı notların bulunduğu asıl nüshasıyla karşılaştırmıştır. Bu nüshanın mukâbelesi ve rivayet meclisinde okunması, 21 Rebîülâhîr 678/31 Ağustos 1279 tarihinde yine Erzincan'da tamamlanmıştır.³⁶

Muhammed el-Erbilî, h. 620/1223 tarihinde Ebû Ca'fer Muhammed b. Hibetüllah'tan *Sahîhu'l-Buhârî*'yi dinlemiş, öte yandan 677-678/1279 tarihinde de bir süre Erzincan'da bulunmuştur. Dolayısıyla, Muhammed el-Erbilî'nin yaklaşık olarak hicrî VII. asrın başında veya hemen öncesinde doğduğunu ve h. VII. asrın son çeyreğinde vefat ettiğini söylemek mümkündür.

Sağânî'den dinlediği *Meşâriku'l-envâr*'ı şerh eden Muhammed el-Erbilî, metin kitabının nev'i şahsına mahsus bazı özellikleri hakkında önemli izahlar yapmıştır. Diğer şerhlerden farklı olarak el-Erbilî'nin açıklamalarının önem arz etmesi, semâ yoluyla rivayet hakkını elde ettiği *Meşâriku'l-envâr* nüshasında, rumuzlar ve bab başlıklarının müellifin hattı ile yazılmış olmasıdır. Hadislerin senedinin hafzedilerek yalnızca sahâbî râvisinin zikredildiği *Meşâriku'l-envâr*'da hadisin tahrici ve sıhhati hakkında okuyucuya bilgi vermek için bazı rumuzlar kullanılmıştır. Bunlardan (ق) harfî Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği muttefekun aleyh hadislere, (خ) harfî yalnızca Buhârî rivâyeti olan hadislere, (م) de yalnızca Müslim rivâyeti olan hadislere işaret etmek için istihdam edilmiştir.³⁷ Ancak muttefekun aleyh olarak zikredilen bazı hadisler, Buhârî veya Müslim'in sahihlerinden birinde tesbit edilememekte veyahut birine nisbet edilen hadis diğerinde bulunmaktadır. Öte yandan *Meşâriku'l-envâr*'da hadisin kendisine nisbet edildiği râvî, Buhârî veya Müslim'de zikredilen sahâbî râvilerden farklılık arz etmektedir.

Meşâriku'l-envâr'daki hadis metinleri ile *Sahîhayn* rivayetleri arasındaki ihtilaflar veyahut râvilerin Buhârî veya Müslim'den farklı olması, öteden beri devam eden bir tartışma olup, şârihler tarafından vuzûha kavuşturulması beklenen en temel konular arasında yer almaktadır.³⁸ *Meşâriku'l-envâr*'ı musannifinden dinleyen Muhammed el-Erbilî'nin tartışmalı konulardaki açıklamaları, söz konusu hataların nüsha farklarından mı yoksa müellifin üslubu ve yönteminden mi kaynaklandığının

36 Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 527, vrk., 175a-b.

37 Sağânî, *Meşâriku'l-envâr*, 110-112.

38 *Meşâriku'l-envâr* hadislerinden Buhârî ve Müslim'de bulunmayan veya *Sahîhayn*'dan farklı olan hadis metinleri, ayrıca sahâbî râvisi Buhârî veya Müslim'den farklı olan hadislerinin tamamı tarafımızdan yapılan çalışmalarda tesbit edilmiş olup, Sağânî'nin *Meşâriku'l-Envâr*'daki cem' (derleme) metodu ile ilgili yaptığımız yeni bir çalışmada yayımlanacaktır.

tesbiti açısından önem arz etmektedir. Muhammed el-Erbilî, *Meşârik* hadislerinin tahrîc, râvî ve metin olarak *Sahîhayn*'dan farklı olmasının müstensihlerden kaynaklanmadığını, daha eserin yazıldığı dönemden itibaren bu tartışmanın gündeme geldiğini ifade etmektedir. el-Erbilî, şerhinin metodunu izah ederken *Sahîhayn*'dan farklı olan *Meşârik* hadislerinin tesbiti ve tashihine dair şu bilgiyi vermektedir:

“(Meşârik'te) musannifin (ع) remzi ile *Sahîhayn*'a nisbet ettiği bazı hadislerin lafzının yalnızca birinde olduğunu gördüm. Aynı şekilde ikisinden birine nisbet ettiği hadislerden muttefekun aleyh olanlara da rastladım. Bazı yerlerde (yanlışlıkla), hadisi ikisinin (*Sahîhayn*'ın) râvisinden başkasına nisbet ettiği, bazen de Ebû Dâvud ve başkasında bulunan bir hadisi *Sahîhayn*'a veya ikisinden birine nisbet ettiği vâki olmuştur. Bende yeri geldikçe bu hadislerin tesbiti, tehzibi ve tashihi için çaba sarf ettim. Her hadisi, rivayet edildiği kitaba veya râvisine nisbet ettim. Zikrettiği yerde (işaret ettiği kitapta) bulunanları, olduğu hal üzere bıraktım ve bunlarla ilgili açıklama yapmadım. (Daha az olmasını umud ediyorum) Ancak ondan hata vuku bulduğu gibi benden de sadır olabilir. Öte yandan birinin, bunların müstensihsten kaynaklandığını ya da nakledenin hatası olduğunu söyleme hakkı da yoktur. Çünkü nüshamı ondan (Sâğâni'den) semâ yoluyla aldım. Nüshamda kendi hattıyla yazılmış bazı notlar bulunmakta olup, rumuzlar ve babların tamamı da onun (müellifin) hattıyladır.”³⁹

Mukaddimede *Meşâriku'l-envâr*'daki bazı konuların izah edilmesi gerektiğini dile getiren Muhammed el-Erbilî, Buhârî ve Müslim'den farklılık arz eden *Meşârik* hadisleri, rivayet farklılıkları ve müellif nüshası hakkında önemli bilgiler vermiştir. Erken dönem *Meşârik* şârihlerinden Vecîhüddin el-Erzincânî ve İbn Melek, birçok yerde el-Erbilî'nin izahlarına mürâcaat etmişler ve *Tuhfetü'l-ibrâr*'ı kaynak göstermişlerdir. Muhammed el-Erbilî'nin şerh yöntemi ve izahları, mezkûr şerhlerin muhtevâsının şekillenmesinde önemli oranda etkili olduğu gibi, doğrudan veya dolaylı olarak ona müteallik açıklamalar birçok *Meşârik* şerhinde geniş yer bulmuştur.

B. Babertî'nin *el-İşrâk fi Şerhi Meşâriku'l-Envâr* Şerhinin Sonradan *Tuhfetü'l-Ebrâr* İsmi ile Adlandırılması

Ekmelüddin Bâbertî'nin (v. 786/1384) *Meşâriku'l-envâr* şerhi, müellifin vefatından bir müddet sonra kaleme alınan biyografi kaynaklarında *Şerhu Meşâriku'l-envâr* ismi ile tanıtılmıştır. İbn Hacer (v. 852/1449), İbn Kutluboğa (v. 879/1474) ve Suyûtî (v. 911/1505), Bâbertî'nin şerhini *Şerhu'l-Meşârik* veya *Şerhu Meşâriku'l-*

39 Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 280, vrk., 3-a.

envâr olarak zikretmişler ve şerhin özel ismini belirtmemişlerdir.⁴⁰

Bâbertî'nin şerhinin *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi ile adlandırılması, şerhin yazılmasından epeyce zaman sonraya rastlamaktadır. Zira tesbit edebildiğimiz kadarı ile, ilk defa Kâtib Çelebi (v. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'da, Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* şerhini *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* ismi ile tanıtmıştır.⁴¹ Daha sonraki zamanlarda da biyografi kaynaklarında şerh bu isim ile anılmaya başlamış, hatta Bağdatlı İsmail Paşa ve Kehhâle şerhin ismini *Tuhfetü'l-ibrâr* olarak zikretmiştir.⁴²

Bâbertî'nin şerhinin son zamanlarda *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi ile meşhur olmasında, yazma eser katalogları ve elektronik fihristler de etkili olmuştur. Yazma eserlerin taranmasında birincil kaynak olarak kullanılan Türkiye Yazma Eserler Kurumu ve İsam'ın fihristlerinde Bâbertî'nin şerhi, *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi ile tanıtılmaktadır. Özellikle elektronik kaynaklarda *Tuhfetü'l-ibrâr* isminin yaygınlık kazanmasından sonra araştırmacılar, Bâbertî'nin şerhi ile ilgili aramalarda yazma nüshalardaki kayıtlardan ziyâde, katalog ve fihristlere itibar etmişler, nüshaların zahriye veya ferâğ kayıtlarındaki bilgileri tetkik etmemişlerdir. Zira Bâbertî'nin şerhinin yazma nüshalarının ferâğ kayıtlarının hiçbirisinde *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi bulunmamaktadır. Diğer taraftan nüshaların zahriyesinde de *Tuhfetü'l-ibrâr* ismine pek rastlanılmamaktadır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nda bulunan altmıştan fazla yazma eserin çok azının zahriyesinde *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi tesbit edilmiştir. Bu kayıtların tamamı katalog çalışması sırasında düşülen notlar olup, bir nüshada

40 İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, 1/298; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, haz. Abdolvâris Muhammed Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997), 4/154; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), 277; Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî Tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, trs.), 1/239; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1387/1967), 1/471.

41 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1689.

42 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/171; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1957-1961), 11/298. Diğer taraftan Zirikli, muhtemelen nüshalara veya İbn Hacer ve İbn Kutluboğa gibi önceki biyografi yazarlarına itibar ederek şerhin ismini *Şerhu'l-Meşârik* olarak zikretmiştir. Zirikli, *A'lâm*, 7/42.

ise *Keşfü'z-zunûn* kaynak gösterilmiştir.⁴³

Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* şerhinin yazma nüshalarının zahriye kayıtlarında eseri tanıtmak için; “*Şerhu('l-) Meşârik li Ekmeliddin*”⁴⁴, “*Şerhu Ekmeliddin li Meşâriku'l-envâr*”⁴⁵, “*Ekmel Şerhu'l-Meşârik*”⁴⁶, “*Şerhu Meşâriku'l-envâr li Ekmeliddin*”⁴⁷, “*Şerhu Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbâri'l-Mustafaviyye Tasnifu's-Şeyh el-İmâm el-allâme.... Mevlânâ Ekmelü'l-milleti ve'd-dîn*”⁴⁸ gibi isimler kullanılmıştır. Bazı nüshalarda “Ekmelüddin” lakabından önce “eş-Şeyh el-Allâme” ve “Şeyhu'l İslâm” nev'inden medh ifade eden sıfatlar bulunmaktadır.⁴⁹

Burada dikkat çeken husus, Bâbertî'nin şerhinin “Ekmelüddin” ismi ile tanıtılmasıdır. Bir diğer ifade ile, kitabın doğrudan ismi çok fazla belirtilmemekle beraber, daha tanımlayıcı bir isim olarak “Şerhu Ekmeliddin” yaygınlık kazanmıştır. Bunun sebebi de, Osmanlı alimleri arasında “Ekmelüddin” lakabının Bâbertî nisbetinden daha fazla öne çıkmasıdır. Bugün ilmî çevrelerde Bâbertî diye tanınan müellif, Osmanlı alimleri arasında “Ekmelüddin” ismi ile meşhur olmuş ve şerhi de bu isimle tanıtılmıştır. Birçok nüshanın zahriyesinde, Bâbertî nisbesi ve müellifin tam ismi zikredilmemiştir. Hatta 1132/1720 tarihli Amasya'daki bir yazma eserin vakıf kaydında şerhin: “*Şerhu Meşâriku'l-envâr el-müsemmâ bi Ekmeliddin*” *Ekmelüddin diye isimlendirilen Meşâriku'l-envâr Şerhi*⁵⁰ ismi ile tanıtılması, eserin ilmî muhitte *Ekmelüddin Şerhi* veya *Ekmelüddin* ismi ile meşhur olduğunu teyit etmektedir.

43 “Tuhfetü'l-ibrâr” isminin tesbitinde *Keşfü'z-zunûn*'a atıf yapılan yazma eser için bkz. Nuru Osmaniye, nr. 1065. Zahriyesine *Tuhfetü'l-ibrâr* isminin kaydedildiği yazma eserlerden ikincisinde, önce *Hadâiku'l-ehzâr* ismi kaydedilmiş, sonra üzerine *Tuhfetü'l-ibrâr* şeklinde düzeltme yapılmıştır. Bkz. Fatih, nr. 990. Üçüncü nüshanın zahriyesinde Fatih Sultan Mehmed'in vakfi olduğunun belirtildiği sayfada “*Şerhu Ekmel li'l-Meşârik li Mevlânâ Ekmeliddin*” şeklinde kaydedilmiş, ancak bir önceki boş sayfaya katalog çalışmalarında “Tuhfetü'l-ibrâr fi Şerhi Meşâriku'l-envâr” ismi yazılmıştır. Bkz. Fatih, nr. 992. Dördüncü nüshanın zahriyesinde *Tuhfetü'l-ibrâr* yazılmış, fakat birinci cildin ferâğ kaydında “el-İşrâk fi şerhi Meşâriku'l-envâr” ismi bulunmaktadır. Bkz. Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 728. Yazma eserlerde “Tuhfetü'l-ibrâr” isminin sonradan düşülen notlar olduğu aşikar olan iki nüsha daha bulunmaktadır. Bkz. Reşid Efendi, nr. 1450; Şehit Ali Paşa, nr. 492.

44 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 991; Yeni Cami, nr. 257; Beyazıt Ktp., Veliyyüddin, nr. 730, 731; Bursa İnebey Ktp., Haraççoğlu, nr. 212.

45 Bursa İnebey, Ulu Cami, nr. 819; Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 49.

46 Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 456; Süleymaniye Ktp., Mahmud Paşa, nr. 103.

47 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 713, Mahmud Paşa, nr. 100, 102; Hekimoğlu, nr. 240.

48 Bursa İnebey, Haraççoğlu, nr. 346; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 333.

49 Atf Efendi, nr. 534; Hamidiye, nr. 351; Mahmud Paşa, nr. 102; Nuru Osmaniye, nr. 1064.

50 Bkz. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, nr. 1252.

Şerhin özgün isminden çok müellifinin lakabı ile adlandırılmasında, dönemin ilmi çevrelerinde “Ekmelüddin” isminin meşhur olmasından söz edilse bile, asıl olarak şerhin özel isminin ikinci cildin ferâğ kaydında açık bir şekilde belirtilmemesi etkili olmuştur. Zira birkaç yazma nüshanın ikinci cildinin ferâğ kaydında “*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki 'l-envâr*” ismi kaydedilmişse de⁵¹, yazma nüshaların çoğunluğunda bulunmayan bu kayıtlar, muhtemelen biyografi yazarlarının eline geçmediği için kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak çoğunluğu erken dönem, bir kısmı da müteahhir döneme ait yazma nüshaların birinci cildinin sonunda: “Bu, *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki 'l-envâr*’ın birinci cildinin sonudur” şeklinde çok açık bir kayıt bulunmaktadır.⁵² Birinci cildin sonunda mukayyed olup, ikinci cildin ferâğ kaydında bulunmayan “*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki 'l-envâr*” ismi, muhtemelen müstensihlerin dikkatini çekmemiş ve bundan dolayı yazma eserlerin kapak sayfalarına kaydedilmemiştir.⁵³ Fakat bazı dikkatli müstensihler veya münekkit okuyucular, ferâğ kaydında bulunan “*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki 'l-envâr*” ismini, nüshalarının zahriyesine kaydetmişlerdir.⁵⁴

Her ne kadar tabakat ve terâcim kitaplarında Bâbertî’nin şerhinin ismi “*el-İşrâk*” olarak kaydedilmemiş olsa da, müellif *el-İnâye Şerhu 'l-Hidâye*’de bir defa⁵⁵ ve *er-Rudûd ve 'n-nükûd* adlı eserinde de iki defa, söz konusu şerhine “*el-İşrâk Şerhu Meşâriki 'l-envâr*” ismi ile atıf yapmıştır.⁵⁶ Bâbertî’nin iki farklı kitabında şerhinin ismini “*el-İşrâk*” şeklinde kaydetmiş olması, birçok yazma eserin bir ve ikinci cildinin sonundaki mezkûr ismin doğruluğunu kuvvetle teyit etmektedir.

51 İkinci cildinin ferâğ kaydında “*el-İşrâk*” ismi tesbit edilen nüshalar: Beyazıt Ktp., Beyazıt, nr. B1011; Veliyyüddin Efendi, nr. 731; Nuru Osmaniye, nr. 1065; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 508;

52 Birinci cildinin sonunda “*el-İşrâk*” ismi bulunan yazma eserler; Atıf Ef. Ktp., Atıf Efendi, nr. 533, vrk., 228-b; Beyazıt Ktp., Beyazıt, nr. B1132; Veliyyüddin Efendi, nr. 728; Veliyyüddin Efendi, nr. 730; Bursa İnebey Ktp., Haraçcioğlu Böl., nr. 212; Haraçcioğlu Böl., nr. 346, vrk., 208-b; Ulu Camii Böl., nr. 819, vrk., 206-b; Kayseri Ktp., Raşid Efendi, nr. 119; Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 987, vrk., 172-b; Fatih, nr. 989, vrk., 274-b; Kara Çelebizade, nr. 62; Mihrişah Sultan, nr. 71; Şehid Ali, nr. 492, vrk., 196-b; Yeni Cami, nr. 257, vrk., 214-a; Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 8498; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 456;

53 Mütekaddim bir nüshanın ikinci cildinin ferâğ kaydında *el-İşrâk* ismi bulunmakla beraber, zahriyesinde Kâtib Çelebi’den nakille “*Tuhfetü 'l-ibrâr*” ismi yazılmıştır. Bkz. Nuru Osmaniye, nr. 1065.

54 Fatih, nr. 989; Rağib Paşa, nr. 318; Nuru Osmaniye, nr. 1067.

55 Bâbertî, *el-İnâye Şerhu 'l-Hidâye*, thk. Amr b. Mahrûs (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007/1428), 10/94.

56 Bâbertî, *er-Rudûd ve 'n-nükûd Şerhu Muhtasari İbni 'l-Hâcib*, thk. Dayfullah b. Salih b. Avn el-Umerî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005), 1/307, 657.

Ayrıca bazı araştırmacılar, Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* üzerine iki şerhinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu varsayıma göre, şerhin ilk halindeki ismi “el-İşrâk” olup, son halinde de “Tuhfetü'l-ibrâr” ismi ile adlandırılmıştır.⁵⁷ Ancak bu değerlendirme, herhangi bir delile dayanmamakta olup, yalnızca literatürde karışıklığa yol açan bir varsayımdır. Zira Bâbertî'nin şerhinin yazma nüshalarının ferâğ kaydında, hiçbir şekilde *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* ismine rastlanmamaktadır. Yine erken dönem tabakat ve terâcim kitaplarında da, Bâbertî'nin şerhinin *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi ile adlandırıldığına dair bir bilgi yoktur. Dolayısıyla araştırmacıların *Keşfü'z-zunûn* veya yazma eser kataloglarını esas alarak Bâbertî'nin şerhinin mütadâvel nüshalarını *Tuhfetü'l-ibrâr* olarak tanıtmaları, diğer taraftan bazı yazma eserlerin ferâğ kaydı ile zahriyelerinde zikredilen *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* ismini gözden kaçırmaları, günümüzdeki literatür çalışmalarına da ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini göstermektedir.

Kâtib Çelebi'nin Bâbertî'nin şerhini *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi ile tanıtmayı, yukarıda da belirtildiği gibi, el-Erbilî hakkında bilgiye ulaşamamasından kaynaklanmaktadır. Zira *Tuhfetü'l-ibrâr* veya kısaltılmış olarak “et-Tuhfe”, *Meşâriku'l-envâr*'ın ikinci şerhi *Hadâiku'l-ezhâr* ve Osmanlı medreselerinde okunan *Mebâriku'l-ezhâr*'ın aslî kaynaklarından olup, ilmî çevrelerde bilinen bir şerh ismidir. Ayrıca *Meşâriku'l-envâr* nüshalarının der-kenâr notlarında “İbn Melek” (İbn Firişte) ve “Ekmelüddin”

57 Beyler, konu ile ilgili çalışmalarının dipnotunda Münâ Abdülhakîm el-Asse'nin şu değerlendirmesini nakletmektedir: “*Bâbertî'nin İnâye ale'l-Hidâye isimli kitabında kendisine ait “el-İşrâk Şerhu Meşâriku'l-envâr” isimli eserine atıfta bulunduğu görülmektedir. Müellifin bu eserden başka bir yerde söz etmediğini ve kütüphanelerinde yazmalarına rastlanmadığını ifade eden Münâ Abdülhakîm el-Asse, bunun şerhin ilk şekli olduğu (evvelî) ve Bâbertî'nin bilahare onu gözden geçirerek son şekline Tuhfetü'l-ibrâr adını verdiği kanaatine ulaşmıştır.*” el-Asse ve ondan nakil yapan Beyler tarafından, Bâbertî'nin *el-İşrâk* ve *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi ile iki şerhinin olduğunun ileri sürülmesi literatürde karışıklığa yol açmaktadır. el-Asse, kütüphanelerde “el-İşrâk”ın yazmalarına rastlanmadığını dile getirmektedir. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi, yazma nüshaların özellikle birinci cildinin ferâğ kayıtlarında azımsanamayacak oranda “el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr” ismi bulunmaktadır. Diğer taraftan el-Asse'ye itimad eden Beyler de, yazma eserlerin ferâğ kayıtlarını tetkik etmekte tesâhül göstermiştir. Zira Beyler, çalışmasında kullandığı yazma eseri: “*Makaleye esas alınan nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih bölümü 987 numarada “Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriku'l-envâr” adıyla kayıtlıdır*” diyerek tanıtmış, ancak aynı nüshanın birinci cildinin ferâğ kaydına dikkat etmemiştir. Bkz. Beyler, “Ekmelüddin Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği”, 166. Ancak Fatih Kütüphanesi, 987 numarada kayıtlı nüshanın birinci cildinin ferâğ kaydında “*Bu el-İşrâk fî şerhi Meşâriku'l-envâr'ın birinci cüz'ünün sonudur*” şeklinde şerhin özel ismi açıkça belirtilmiştir. Fatih, nr. 987, (vrk., 172-a):

وهذا الجزء الأول من المشارق وشرح مشارق الدولتين
في اللام عمر ابن الخطاب اذهب فنادى الناس مبعوث

atfları sık sık tekrar etmekte⁵⁸, nadir de olsa bazen bunların arasına *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi de girmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla bir taraftan *Meşâriku'l-envâr* nüshalarının derkenâr notlarında tekrar eden “İbn Melek” (İbn Firişte) ve “Ekmelüddin” atfları, diğer taraftan şerhlerde müellifi tanınmayan *Tuhfetü'l-ibrâr*’a atflar, Kâtib Çelebi’nin *Tuhfetü'l-ibrâr*’ı Ekmelüddin Bâbertî’ye nisbetinin sebebi olarak akla gelmektedir.

Kâtib Çelebi *Süllemü'l-vusûl*’da, İbn Hacer’den naklen Bâbertî’nin şerhini “*Şerhu'l-Meşârik*” olarak tanıtmış ve özel bir isim belirtmemiştir.⁶⁰ Fakat hangi sâikle olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber *Keşfü'z-zunûn*’da, Bâbertî’nin *Meşârik* şerhinin ismi *Tuhfetü'l-ibrâr* olarak kaydedilmiş ve sonraki zamanlarda da şerhin birkaç yazma nüshasının zahriyesine “*Tuhfetü'l-ibrâr*” ismi not düşülmüştür. Ancak 15.000’e yakın kitap ve risâle, 10.000 kadar müellif adı geçen *Keşfü'z-zunûn*’da, kaynaklardaki eksiklik ve hacmin büyüklüğü sebebiyle tashihi gereken bazı aksaklıkların bulunduğu bilinen bir gerçektir.⁶¹ Dolayısıyla tashihi gereken bazı kitap veya müellif isimlerindeki literatür bilgilerinin, günümüzdeki elektronik kaynaklar ve geliştirilmiş arama programlarının sunduğu imkânlarla rağmen, tahkik ve tetkik edilmeden müstakil çalışmalarda tekrar edilmesi ve revize edilememiş olması, izahı mümkün olmayan bir tesâhüldür.

II. *Meşâriku'l-Envâr* Şerhlerinde “et-Tuhfe” Formundaki Atflar

Yukarıda da belirtildiği gibi, son zamanlarda *Mebâriku'l-ehzâr*’daki “et-Tuhfe” kısaltması ile kaynak gösterilen eserin Bâbertî’nin *Meşâriku'l-envâr* şerhi olduğu ileri sürülmektedir. Fakat hem Bâbertî’nin şerhinde hem de daha öncesinde Vecîhüddin Ömer el-Erzincânî’nin *Hadâiku'l-ehzâr fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* adlı şerhinde “et-Tuhfe” formunda atflar bulunmaktadır.

A. Vecîhüddin Ömer b. Abdulmuhsin el-Erzincânî’nin *Tuhfetü'l-Ebrâr*’ı Kaynak Göstermesi

Meşâriku'l-envâr’ın bilinen ikinci şârihi Vecîhüddin Ömer b. Abdulmuhsin b. Ebî Bekr el-Erzincânî’dir (v. 725/1324-25’den sonra). Erzincânî, *Hadâiku'l-ehzâr fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* adlı şerhini, Erzincan’da *Meşâriku'l-envâr* okutan

58 Nuru Osmaniye, nr. 1240, vrk., 15-a, 16-a, 17-a 18-b, 20-a, 21-a; Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 324, vrk., 7-b, 8-a, 10-a, 13-b, 15-b; Bursa İnebey Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 205, vrk., 8-a, 9-a.

59 *Meşârik* nüshalarındaki *Tuhfetü'l-ibrâr* atfları için bkz. Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 284, vrk., 4-b, 6-b, 7-a, 132-a.

60 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 2010), 3/260.

61 İlhan Kutluer, “*Keşfü'z-Zunûn*”, *DİA* 25 (2002), 322.

ve kitabın ilk şârihi olan Muhammed el-Erbilî'den hemen sonra hicrî sekizinci asrın başlarında kaleme almıştır.⁶² Muhammed el-Erbilî'nin *Meşâriku'l-envâr*'ı Sağâni'den dinlemesi ve nüshasında müellif hattı ile notlar bulunması, onun şerhinin erken dönem *Meşârik* şârihlerinin en temel kaynaklarından biri olmasını sağlamıştır. Muhammed el-Erbilî'den hemen sonra şerhini kaleme alan Erzincânî, şerh kitabını musannifinden rivâyet eden el-Erbilî'nin izahlarına mürâcaat ederek *Tuhfetü'l-ibrâr*'ı kaynak göstermiştir.

Erzincânî, kelime izahlarında zaman zaman el-Erbilî'nin açıklamalarına başvurmuş ve ondan naklettiği açıklamalara “et-Tuhfe” kısaltması ile atıfta bulunmuştur. Erzincânî, koğuculuk anlamındaki “kattât” ve “nemmâm” kelimelerinin arasında farklılığa dair bir görüşü el-Erbilî'den şöyle nakletmiştir:

“Denildi ki: Nemmâm, kendi aralarında konuşan bir cemaatin yanında bulunur ve onların konuştuklarını başkalarına eriştirir. Kattât ise, bir cemaatin haberi yokken onların konuştuklarını dinler, sonra (işittiklerini) başkalarına taşır. et-Tuhfe’de böyle zikredilmiştir.”⁶³

Erzincânî'nin naklettiği bu açıklama, *Meşârik*'in ilk şerhi Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* adlı eserinde yer almaktadır.⁶⁴ Erzincânî'nin açıklamasını Bâbertî, herhangi bir kaynak belirtmeden doğrudan zikretmiş,⁶⁵ İbn Melek de

62 Ömer el-Erzincânî, önce ta'lik türünde *Ravdatü'l-ahyâr fi Şerhi Meşâriku'l-envâr* adlı bir eser kaleme almıştır. Eserin Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde müellif hattı bir nüshası bulunmaktadır. Erzincânî, *Ravdatü'l-ahyâr*'da *Meşârik* hadislerinin tam metnini zikretmiştir. Halbuki, *Hadâiku'l-ehzâr*'da *Meşârik* hadislerinin başından bir bölümü zikredilmiş ve tamamı nakledilmemiştir. *Ravdatü'l-ahyâr*'ın metnindeki hadislerin şerh ve izahının çoğunluğu el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ından alınan notlardır. Ayrıca nüshanın haşiyesinde farklı kitaplardan toplanan bazı notlar bulunmakta olup, müellif bunların önemli bir kısmını *Hadâiku'l-ehzâr*'da asıl metne dercetmiştir. Bu da *Ravdatü'l-ahyâr*'ın *Hadâik*'ten önce hazırlık mahiyetinde bir çalışma olduğunu göstermektedir. *Ravdatü'l-ahyâr*'da metni ve şerhi bulunmayan bazı hadisler *Hadâik*'te veyahut *Hadâik*'te bulunmayan hadisler ve şerhi *Ravdatü'l-ahyâr*'da bulunmaktadır. Dolayısıyla Erzincânî *Hadâiku'l-ehzâr*'da şerhini bazı yerlerde genişletmiş ve *Ravdatü'l-ahyâr*'da tamamına yakını istinsah ettiği *Meşâriku'l-envâr*'ın bazı hadislerini almadığı şerhini muhtasar bir hale getirmiştir. Erzincânî, ta'lik türündeki bu çalışmasını, 697/1298 senesinde Râbiülevvel ayının sonunda tamamlamıştır. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 587. Erzincânî, muhtemelen *Ravdatü'l-ahyâr*'dan sonra bilahare telifine başladığı *Hadâiku'l-ehzâr*'ı da hicrî yedinci asrın sonu veya sekizinci asrın başında tamamlamıştır. Erzincânî, h. 702/1303 tarihinde Ahmed b. Muhammed el-Mansûri el-Ğavri'ye şerhini rivâyet etmesi için icâzet vermiştir. Bu icâzet, 756/1355 tarihli bir *Hadâiku'l-ehzâr* nüshasının sonunda nakledilmiştir. Bkz. Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesi, Mahtûtat Böl., 6176. Diğer taraftan *Hadâiku'l-ehzâr*'ın müellif hattı yazma nüshasının ferâğ kaydında müellif bu nüshayı 3 Cemâzeyilevvel 708/1308 tarihinde tamamladığını belirtmiştir. Bkz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 297-b.

63 Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 103-a.

64 Bursa İnebey Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 209, vrk. 31-b.

65 Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 257, 160-b.

“bazıları bu iki kelimenin arasını şöyle ayırmışlardır:” şeklindeki bir açıklamadan sonra aktarmıştır.⁶⁶

Erzincânî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ı kaynak gösterdiği yerlerin bir kısmı, rivayet farklılıkları, tarih ve ricâl bilgisine dayanan konulardır. Okunuşunda üç rivayet bulunan (أرب) kelimesindeki farklı okunuşları ve anlamları izah eden Erzincânî, Sağâni'nin tercihini el-Erbilî'ye atıf yaparak izah etmiştir:

“et-Tuhfe'de şöyle zikredilmiştir: “Kitabın müellifi eş-Şeyh (es-Sağâni) rahimehullah, (علم) veznindeki (أرب) ve (جَمَل) veznindeki (أرب) okunuşlarını belirtmiştir.”⁶⁷

Erzincânî, (أرب) kelimesinin farklı okunuşları ile ilgili bazı görüşleri zikrettikten sonra, “et-Tuhfe”ye atıf yaparak Sağâni'nin yukarıdaki açıklamasını nakletmiştir. *Tuhfetü'l-ibrâr*'da el-Erbilî: “*Bu lafızda üç rivayet vardır. eş-Şeyh (es-Sağâni) bunlardan ikisini zikretmiştir.*” dedikten sonra üç rivayeti ve bunların manasını açıklamıştır.⁶⁸

Hadâiku'l-ehzâr'da yetmiş yakın yerde «كذا في التحفة» (*et-Tuhfe*'de böyledir) ve «ذكر في التحفة» (*et-Tuhfe*'de zikredildi) şeklinde atıf tesbit edilmiştir.⁶⁹ Erzincânî, *Hadâiku'l-ehzâr*'ın sonunda faydalandığı ve alıntı yaptığı kaynaklar kısmında, müellifinin ismini belirtmeden referans gösterdiği “et-Tuhfe”nin Muhammed el-Erbilî'ye ait olduğunu tasrih etmiştir.⁷⁰ *Hadâiku'l-ehzâr*'ın sonundaki bu kayıt, *Meşâriku'l-envâr* şerhlerinde müellif ismi belirtilmeksizin “et-Tuhfe” kısaltması ile atıf yapılan eserin, Muhammed b. Ömer el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* adlı şerhi olduğunu teyit etmektedir.

Erzincânî'nin *Hadâiku'l-ehzâr*'da “et-Tuhfe”yi kaynak göstermesi, Bâbertî'den önce özel ismi *Tuhfetü'l-ibrâr* olan *Meşâriku'l-envâr* şerhinin bulunduğunu ve “et-Tuhfe” kısaltması ile bu şerhe atıf geleneğinin başladığını göstermektedir. Hatta *Hadâiku'l-ehzâr*'ın sonunda “et-Tuhfe”nin Muhammed el-Erbilî'ye ait olduğunun

66 İbn Melek, *Mebârik*, I, 550.

67 Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 268-b.

68 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 717, vrk. 109-a.

69 Bkz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 37-a, 23-a, 63-b, 81-b, 85-b, 88a-b, 92-a, 93-a.

70 Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 297-a. Erzincânî'nin *Hadâiku'l-ehzâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* şerhinin Türkiye'de ve yurt dışında epeyce nüshası bulunmaktadır. *Hadâiku'l-ehzâr*, müellifinin yaşadığı asrın sonuna kadar yoğun bir şekilde istinsah edilmiş, sonraki asırlarda çoğaltılması azalmıştır. Türkiye kütüphanelerindeki yazma eserler için bkz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230; Bursa İnebey Ktp., Haraççioğlu, nr. 323; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 715; Kadızâde Mehmed, nr. 80; Şehid Ali Paşa, nr. 495.

tasrih edilmesi, Kâdî Beydâvî'nin *Mesâbihu's-sünne* üzerine kaleme aldığı ve Kâtib Çelebi'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* isminde kaydettiği şerh ile karıştırılmaması için de önemli bir ayrımdır.⁷¹ Kâdî Beydâvî'nin *Mesâbihu's-sünne* şerhine de mürâcaat eden Erzincânî, bu şerhi müellifin lakabına izâfetle “Şerhu'l-Kâdî” veya daha da tanımlayıcı olarak “Kâle el-Kâdî Nâsirüddîn” şeklinde kaynak göstermiştir.⁷²

Şerhlerdeki atıf geleneğinin inşasında, metin kitaplarının ilk şârihleri önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda zaman zaman farklı formlar kullanıldığına rastlansa da, çoğu zaman atıflar mütekaddim şârihlerin belirlediği formlar üzerinden devam etmekte, bazen lakab veya künye ziyadesi ile daha tanımlayıcı tabirler tercih edilmektedir. Erzincânî, Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ına işaret etmek için “et-Tuhfe” formunu belirlemiş, Ekmelüddin el-Bâbertî ve İbn Melek de aynı atıf formunu kullanmaya devam etmişlerdir.

B. Bâbertî'nin Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-Ebrâr*'ını Kaynak Göstermesi

Ekmelüddin el-Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* üzerine yazdığı şerh, İbn Melek'in *Mebâriku'l-ehzâr*'ı kadar olmasa da, Anadolu'da meşhur bir eser olup, ulemânın temel başvuru kaynaklarından biridir. Şerhlerde ve *Meşârik* nüshalarının haşiyelerinde “Ekmelüddin” kaydı ile düşülen notlar, ilmî çevrelerin Bâbertî'nin şerhine mürâcaat ettiğini ve ondan önemli oranda alıntı yaptığını söylememize

71 Kâdî Beydâvî'nin şerhi, *Tuhfetü'l-ibrâr Şerhu Mesâbihi's-sünne* ismi ile yayımlanmıştır. Şerhin tahkikli neşrinde esas alınan nüshalarda ve birçok biyografi kaynağında eserin ismi “Şerhu'l-Mesâbih” olarak kaydedilmiştir. Diğer taraftan İbn Hacer, Aynî ve Aliyyü'l-Kârî gibi şârihler, Kâdî Beydâvî'nin şerhinden “kâle el-Beydâvî” şeklinde nakil yapmışlardır. Eserin ilmî neşrini hazırlayan muhakkik, Kâtib Çelebi ve Kehhâle'nin Beydâvî'nin şerhini “Tuhfetü'l-ibrâr” olarak isimlendirmesine itimat ederek, Beydâvî'nin şerhinin mezkûr isim ile neşredildiğini belirtmiştir. Bkz. Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Kâdî el-Beydâvî, *Tuhfetü'l-ibrâr Şerhu Mesâbihi's-sünne*, thk. Nureddin Tâlib (Beyrut: Dâru'n-nevâdir, 2012), Muhakkikin girişi, 23-24. Krş. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1688; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, 6/98. Kâdî Beydâvî'nin *Mesâbihu's-sünne* şerhinin müellifin bir açıklamasına veya eserin yazma nüshalarındaki ferâğ kayıtlarına dayanmadan *Tuhfetü'l-ibrâr* adı ile neşredilmesi, ihtiyatla yaklaşılması gereken bir durumdur.

72 Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, 130-a, 134-a, 138-b. Erzincânî bazı yerlerde “Kâle el-Kâdî İyâd” şeklinde Kâdî İyâd el-Yahsûbî'nin (v. 544/1149) görüşlerini nakletmiştir. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 81-a, 111-b, 318-a. Kâdî İyâd ve Kâdî Beydâvî atıflarında hassas davranan Erzincânî, kâle fiili ile beraber “kâle el-Kâdî Nâsirüddîn” tabirini kullanmıştır. Bkz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 37-a, 67-a, 84-a, 88-a. Ayrıca Erzincânî, Beydâvî'nin *Şerhu'l-Mesâbih*'ini kaynağa kısmında: “*İmâm muhakkik el-Kâdî Nâsirüddin Abdullah el-Beydâvî rahimehullah'in Mesâbih(u's-Sünne) Şerhi*” diyerek tasrih etmiştir. Erzincânî'nin “Şerhu'l-Kâdî” atıfları için bkz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 58-a, 134-a, 135-a, 137-b, 138-b, 139-b.

imkan vermektedir.⁷³ “Ekmelüddin” ismi ile kaynak gösterilen Bâbertî’nin şerhi, zikredildiği üzere bir hata sonucu *Tuhfetü'l-ibrâr* olarak isimlendirilmiştir. Bu ismin hatalı olduğunu gösteren en önemli bulgulardan biri, Bâbertî’nin şerhinde “et-Tuhfe” atfının bulunmasıdır. Bâbertî, *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* adlı şerhinde kısaltılmış olarak “et-Tuhfe” ismi ile, Muhammed el-Erbilî’nin *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* adlı eserine bir defa atıfta bulunmuştur.

Bâbertî, Hâricîler ile ilgili meşhur hadiste vârid olan “Vallahi onlara erişsem, Ad kavminin öldürülmesi (helak edilmesi) gibi onları öldürürüm.”⁷⁴ metninin şerhinde şu açıklamayı nakletmiştir:

“et-Tuhfe”de zikredildi ki: Ali radiyallâhu anh zamanında bunlardan bir tâife ortaya çıktı. Bunlar, ona karşı çıkan (isyan eden) Nehrevân ehlidir. Hadiste kendilerine işaret edilenler de bu kimselerdir. Ali radiyallahu anh onlarla savaşmış ve birçoğunu öldürmüştür.”⁷⁵

Bâbertî, Muhammed el-Erbilî’nin *Tuhfetü'l-ibrâr* adlı eserine atıfta bulunmuş, ancak o bu açıklamayı el-Erbilî’nin *Tuhfe*’sinden değil, bilakis Erzincânî’nin şerhinden nakletmiştir. Zira yukarıdaki açıklama *Tuhfetü'l-ibrâr*’da uzun bir paragrafın içerisinde iki farklı yerde zikredilmiştir.⁷⁶ Erzincânî, “et-Tuhfe”yi kaynak göstererek naklettiği el-Erbilî’nin açıklamasını ihtisar etmiştir.⁷⁷ Bâbertî de bu muhtasar ifadeyi aynı şekilde Erzincânî’den alıntı yapmıştır. Bâbertî’nin Erzincânî üzerinden *Tuhfe*’ye atıfta bulunmasında, şerhini telif ettiği dönemde *Hadâiku'l-ehzâr*’ı istinsah etmesinin etkisinden söz edilebilir. Zira günümüze ulaşan *Hadâiku'l-ehzâr*’ın yazma nüshalarından biri, Bâbertî tarafından çoğaltılmıştır. Söz konusu nüshayı Bâbertî, şerhini telif ettiği döneme karşılık gelen h. 780/1378 tarihinde tamamlamıştır.⁷⁸ *Hadâiku'l-ehzâr*’ı çoğaltan Bâbertî’nin bu eserdeki yetmiş yakın “et-Tuhfe” atfından ve Erzincânî’nin kaynaklar bölümündeki “*İmam Bedruddin Muhammed el-Erbilî rahimehullah’a ait et-Tuhfe*” açıklamasından habersiz olması ve bunları dikkate almaması gerçekçi gözükmemektedir. Dolayısıyla, Bâbertî’nin

73 Bâbertî’nin şerhine Ekmelüddin atfı ile işaret edilen *Meşâriki'l-envâr* nüshaları için bkz. Yeni Cami, nr. 284, vrk., 6a-b, 7-a; Nuru Osmaniye, nr. 1240, vrk. 15-a, 16-a, 17-a, 18-a, 20-a, 21-a. Ayrıca Şeyhzâde, *Şerhu Meşâriki'l-envâr* adlı eserinde Bâbertî’nin şerhine, “eş-Şeyh Ekmelüddin” ve “eş-Şârih Ekmelüddin” gibi isimlerle atfı yapmıştır. Bkz. Ayasofya, nr. 714, vrk., 45-a, 48-a, 51-b, 53-b, 60-a, 76-a, 108-a.

74 Sağâni, *Meşârik*, h.n. 395.

75 Yeni Cami, nr. 257, vrk., 102-a.

76 Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 280, vrk., 137-b, 138-a.

77 Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 63-b.

78 Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî’nin istinsah ettiği *Hâdaiku'l-ehzâr* nüshasının yalnızca ikinci cildi bulunmaktadır. Bu nüshayı Bâbertî, 14 Cemaziyelâhîr 780/1378 tarihinde tamamlamıştır. Bkz. Bursa İnebey, Haraççoğlu, 211.

kaynak olarak kullandığı bir şerhin ismini, kendi telifi olan *Meşârik* şerhine de verdiğini varsaymak makul değildir.

C. İbn Melek'in *Mebâriku'l-ehzâr'daki* "et-Tuhfe" Atıfları

İbn Melek, Aydınöğulları'nın en güçlü zamanında beyliğin en önemli iki ilim merkezinden biri olan Tire'de kendi adına yapılan medresede uzun yıllar ders veren bir müderris, aynı zamanda velûd ve yazdığı eserleri ile şöhreti Anadolu'yu aşan ve günümüze kadar kendisinden söz edilen alimlerden biridir. Özellikle fıkıh alanında birçok eser telif etmiş olan İbn Melek'in hadis ile ilgili kaleme aldığı *Mebâriku'l-ehzâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* adlı şerhi, Osmanlı ilmî muhitinde asırlar boyu okunmuştur.⁷⁹ Ancak şu ana kadar, *Mebâriku'l-ehzâr*'ın rivayet ilimleri açısından taşıdığı ilmî değere matuf detaylı çalışmalar yapılmamıştır. İbn Melek'in *Mebâriku'l-ehzâr*'ının tanıtılması için bazı çalışmalar yapılmakla beraber, bunlar daha ziyâde şerh yöntemine odaklanan araştırmalardır.⁸⁰ İbn Melek'in rivayet ilimlerindeki birikimi, rivayet kaynaklarını kullanma yöntemi ve kendisinden önceki *Meşârik* şerhlerinin müktesebâtından ne ölçüde istifâde ettiği konuları araştırılmamıştır.

İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*'da kendisinden önce kaleme alınan *Meşârik* şerhlerinden Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*, Erzincânî'nin *Hadâiku'l-ehzâr* ve Bâbertî'nin *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*'ından önemli ölçüde istifâde etmiştir.⁸¹ Üç şârihin görüşlerine sık sık başvuran İbn Melek, zaman zaman şârihlere tenkitler yöneltmiş, bazı yerlerde de tercihte bulunmuştur. İbn Melek, çok fazla

79 Bkz. Mustafa Baktır, "İbni Melek'in Meşâriku'l-Envâr Şerhinde Hadisleri Tahlil Metodu ve Bazı Yeni Tesbitler", *Türk Kültüründe Tire II*, ed. Mehmet Şeker, Arzu Taşcan (İzmir: Tire Belediyesi, 2008), 209-212; Koca, "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", 11-13.

80 İbn Melek'in kendisinden önceki *Meşârik* şerhlerinden ne ölçüde istifade ettiği tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Koca, konu ile ilgili kanaatlerini şu şekilde dile getirmiştir: "*İbn Melek'in kendisinden önce kaleme alınmış Meşârik şerhleri içinde sadece el-Bâbertî'nin Tuhfetü'l-Ebrâr'ından yararlanmış olması kayda değer görünmektedir.*" Bkz. Koca, "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", s., 29. Koca ve Baktır'a atıfla Beyler de İbn Melek'in kaynakları ile ilgili şu değerlendirmeye yer vermiştir: "*İbn Melek, kendisinden önce kaleme alınmış Meşârik şerhlerinden herhangi birine atıfta veya nakilde bulunmazken Tuhfetü'l-ebrâr'dan yaptığı nakil veya atıfların sayısının kırkı aşmış olması onun Tuhfe'den geniş ölçüde istifade ettiğini göstermesi bakımında kayda değerdir.*" Bkz. Beyler, "Ekmelüddin Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği", 191.

81 İbn Melek, yukarıda zikredilen *Meşârik* şerhlerinden önemli ölçüde istifade etmekle beraber, ayrıca birçok yerde Nevevî'nin Müslim şerhine ve bazı yerlerde de Tîbî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih* şerhine atıfta bulunmaktadır. Nevevî'ye atıflar için bkz. İbn Melek, *Mebârik*, I, 51, 59, 79, 83, 101, 109. Tîbî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih* şerhine atıflar için Bkz. İbn Melek, *Mebârik*, I, 80 121, 124, 219, 272.

olmamakla beraber, “et-Tuhfe sahibi” Muhammed el-Erbilî ile “eş-Şeyhu’ş-Şârih” diyerek atıfta bulunduğu Bâbertî’nin görüşlerini karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırma, *Mebârik*’teki “et-Tuhfe” atıfları ile Bâbertî’ye işaret edilmediğine dair kanaatleri kuvvetle teyit etmektedir.

1. İbn Melek’in “et-Tuhfe Sahibi” Muhammed el-Erbilî ile Bâbertî’nin Görüşlerini Karşılaştırması

İbn Melek’in “et-Tuhfe” atıflarının Bâbertî ile ilgili olmadığını, bilakis Muhammed el-Erbilî’ye matuf olduğunu gösteren önemli bulgulardan biri, *Mebâriku’l-ehzâr*’da el-Erbilî ve Bâbertî’nin görüşlerinin karşılaştırmasıdır. Bu konudaki örneklerden biri, *Meşâriku’l-envâr*’da Amr b. el-Âs’ın (r.a.) muttefekun aleyh olarak zikredilen şu hadisidir: “Hâkim hükmedeceği zaman ictihâdda bulunur, isâbet ederse; onun için iki ecir vardır (hakkı aramak ve isabet etmek sevapları). Eğer hükmedeceği zaman ictihad eder, yanılırsa; ona bir ecir vardır.”⁸² İbn Melek, hadisin şerhinde Erbilî ve Bâbertî’nin görüşlerini tartışmalı bir şekilde aktarmıştır:

“et-Tuhfe sahibi (Erbilî) der ki: Hadis, her müctehidin (ictihâdında) isâbet etmeyeceğine dair delildir. Aksi takdirde, «فأخطأ» sözünün (zikredilmesinin) manası olmazdı. eş-Şeyhu’ş-Şârih (Bâbertî) bunu şöyle reddetti: Kadıyye-i şartiyye, iki taraftan birinin doğruluğunu gerektirmez. “Müctehid hata eder” (diyenler) için burada bir delil yoktur. Ben (İbn Melek) derim ki: «فأخطأ» sözü, «إذا»nin fiiline atfedilmiştir. «إذا» edatı, gerçekleşmesi kesin olan işlerde kullanılır. Bu da, “hâkimin hükmünde hatanın gerçekleşmesi” (ni ifade eden et-Tuhfe sahibinin) sözünün doğru olduğunu gösterir. Gerçekleşmeyen ve gerçekleşme ihtimali olmayan bir şeye sevab verilmesi, Şâri’ için uzak bir ihtimaldir. Bundan dolayı, metin bu (uzak) ihtimalle yorumlanamaz.⁸³

İbn Melek’in “et-Tuhfe sâhibi”ne nisbet ettiği açıklama, son kısmındaki az bir farklılık dışında, el-Erbilî’nin *Tuhtetü’l-ebrâr*’daki açıklaması ile aynıdır.⁸⁴ Aynı

82 *Meşâriku’l-envâr*’daki hadis şu şekildedir: «إذا حكم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران، وإذا حكم واجتهد فأخطأ» Sağânî, *Meşârik*, h.n. 788; Buhârî ve Müslim bu hadisi, *Meşârik*’te zikredilen metinden az bir farkla, «واجتهد فأخطأ» lafzı yerinde «فاجتهد ثم أخطأ» şeklinde rivayet etmişlerdir. Bkz. Buhârî, *İ’tisam*, 21 (h.n. 7352); Müslim, el-Akdiye, 6 (h.n. 1716/15).

83 Abdüllatif b. Abdilazîz İbn Melek, *Mebâriku’l-ehzâr Şerhi Meşâriki’l-envâr*, thk. Eşref b. Abdilmaksûd (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1995), 2/41.

84 Bursa İnebey Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 209, vrk. 51-a. el-Erbilî’nin açıklaması şu şekildedir:

«وفيه دليل على أن ليس كل مجتهد مصيباً، فلو كان كل مجتهد مصيباً، لم يكن لهذا التقسيم معنى»

şekilde “eş-Şeyhu’ş-Şârih”den nakledilen metin de, bazı farklılıklarla beraber Bâbertî’ye aittir.⁸⁵

İki zıt görüşün zikredildiği yukarıdaki tartışmada Baktır ve Kumbasar, “et-Tuhfe sahibi” ve “eş-Şeyhu’ş-Şârih”i tek bir şârih olarak değerlendirmişlerdir.⁸⁶ Halbuki İbn Melek, şârihlerin görüşlerini: «... فإقول: فدفعه الشيخ الشارح: ...» şeklinde sıralamıştır. Farklı müelliflere işaret edilen bu açıklamada; “et-Tuhfe sâhibi” ile Muhammed el-Erbilî’ye, “eş-Şeyhu’ş-Şârih” ile de Bâbertî’ye atfı yapılmaktadır. İki farklı görüşün iki farklı şârihe atfının görmezlikten gelinmesi, dil açısından bâriz bir hatadır. Ayrıca bu yanlış yorum üzerine, bir de “et-Tuhfe” atfı ile Bâbertî’nin şerhine işaret edildiğinin ileri sürülmesi, literatür hatasının pekiştirilmesine yol açmıştır.

2. İbn Melek’in İlk Meşârik Şârihi el-Erbilî’ye “et-Tuhfe Sahibi” Formundaki Atıfları

İbn Melek, kendisinden önce kaleme alınan *Meşârik* şerhlerinden önemli ölçüde alıntı yapmakla beraber, Erzincânî ve Bâbertî’den naklettiği açıklamalarda “eş-Şeyhu’ş-Şârih”, “Şârih”, “eş-Şurrâh” ve “bazı şârihler” şeklinde şârihlerin ismini

85 İbn Melek, şârihlerin açıklamalarını tartışma olarak aktarmış ve bunu da Bâbertî’nin Muhammed el-Erbilî’ye itirazı şeklinde îrad etmiştir. Ancak Bâbertî, Erbilî’ye cevap mahiyetinde bir açıklama zikretmemiş, bilakis hadisin müctehidin hata veya isâbet etmesine delil gösterilmesini kabul etmediğini dile getirmiştir. Bâbertî’nin açıklaması şu şekildedir: “*Daha önce Takrîr’de zikretmiştik. Bu hadis, hem “Her müctehid hata eder”, hem de “Müctehid hata eder ve isâbet eder” diyen kimsenin kendi lehine delil göstermesine elverişli değildir. Zira kadıyye-i şartıyye iki taraftan birinin doğruluğunu gerektirmez. Bilinmelidir ki, burada konu, hükme ehil müctehid hâkimin iki veya bir ecri hak etmesidir. Ehil olmayan kimseye, hüküm de yoktur. Bazılarına göre, o hükmünde âsîdir.*” Bkz. Yeni Cami, nr. 257, vrk., 177-a.

86 Baktır, İbn Melek’in konu ile ilgili açıklamasını şöyle aktarmıştır: “*İbn Melek, “Sâhibu’-Tuhfe” diyor ki ifâdesiyle Bâbertî’den şu nakli yapıyor: “Bu hadis her müctehidin ichtihadında isabet etmeyeceğine dair delildir. Aksi halde “hata ederse” denilmesinin bir manası olmazdı. İbn Melek “eş-Şeyh Şârih şöyle diyor” cümlesiyle Bâbertî’den şu nakilde bulunuyor...”* Bkz. Baktır, “İbn Melek’in Mebârik’de Ekmelüddin Bâbertî’ye İtirazları”, 188-189. Kumbasar da, İbn Melek’in “Sahibü’t-Tuhfe” ve eş-Şeyhu’ş-Şârih” atıflarını “Bâbertî diyor ki” şeklinde tek bir şârih olarak zikretmiş ve « فدفعه الشيخ الشارح » cümlesini metinden çıkararak tercüme etmiştir. Bkz. Kumbasar, *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, 77-78.

belirtmeksizin umûmî ifadelerle atıfta bulunmaktadır.⁸⁷ Öte yandan Muhammed el-Erbilî'ye "sâhibu't-Tuhfe" ve şerhine de "et-Tuhfe" şeklinde özellikle şerhin özel ismini tasrih ederek işaret etmektedir. Bunun sebebi de, *Meşâriku'l-envâr*'ı Sağânî'den dinleyen ve zaman zaman müellif nüshası ile mukâbelede bulunmuş asıl nüshasına mürâcaat eden el-Erbilî'nin şerh kitabı ile ilgili verdiği bilgilerin kaynak değerinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. *Mebâriku'l-ehzâr*'da kırk yedi yerde "sâhibu't-Tuhfe" veya "et-Tuhfe" şeklinde atıfta bulunan İbn Melek, söz konusu atıfların önemli bir kısmında, Buhârî ve Müslim'den farklılık gösteren rumuz ve râvilerin tashihinde Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*'ını kaynak göstermiştir. Dolayısıyla rumuz ve râvîlerin tashihinde *Meşârik*'in ilk şârihi el-Erbilî'nin açıklamalarına mürâcaat eden İbn Melek, diğer şerhlerden farklı olarak Muhammed el-Erbilî'nin şerhinin ismini özellikle belirtmiştir.

Diğer taraftan *Mebâriku'l-ehzâr*'daki "et-Tuhfe" veya "et-Tuhfe sahibi" şeklindeki kırk yedi atfın otuz beş tanesi, Bâbertî'nin şerhinde tesbit edilememiştir. Yine kırk yedi atfın yirmi beş tanesi Erzincânî'nin şerhinde de bulunmamaktadır. *Mebâriku'l-ehzâr*'daki "et-Tuhfe" veya "et-Tuhfe sahibi" şeklindeki atıfların çoğunluğunun diğer şerhlerde bulunmaması ve bunların dokuzu dışında tamamının Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*'ında yer alması, "et-Tuhfe" veya "et-Tuhfe sahibi" şeklindeki atıflarda İbn Melek'in Muhammed el-Erbilî'nin şerhini aslî kaynak olarak kullandığını söylememize imkan vermektedir.

a. İbn Melek'in Muhammed el-Erbilî'ye İtirazları ve Bunların Hatalı Bir Şekilde Bâbertî'ye Nisbet Edilmesi

Yukarıda naklettiğimiz "sâhibu't-Tuhfe" ve "eş-Şeyhu's-Şârih" karşılaştırmasında olduğu gibi, bazı çalışmalarda *Mebâriku'l-ehzâr*'daki "et-Tuhfe" atıfları Bâbertî'ye nisbet edilmektedir. Ayrıca İbn Melek'in Muhammed el-Erbilî'ye yönelttiği itirazlar, söz konusu hatalı nisbetten dolayı İbn Melek'in Bâbertî'ye itirazları veya İbn Melek

87 "eş-Şeyhu's-Şârih" atfı için bkz. İbn Melek, *Mebârik*, I, 82, 91, 129, 143, 153. "Şârih" için bkz. İbn Melek, *Mebârik*, I, 42, 49, 56, 72, 90, 94. "eş-Şurrâh" için bkz. İbn Melek, *Mebârik*, I, 44, 112. "Bazı şârihler" için bkz. İbn Melek, *Mebârik*, I, 320, 359. Bu atıflardan özellikle "eş-Şeyhu's-Şârih" genelde Bâbertî'ye işaret etmek için kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak diğer atıf formlarının kime ait olduğunu kesin ifadelerle tanımlamak, söz konusu açıklamaların diğer şerhlerle karşılaştırılması neticesinde belirlenebilir. *Mebârik*'teki bazı atıfları Bâbertî'nin şerhi ile karşılaştırdığını belirten Baktır: "*İbn Melek, Mebârik'te "eş-Şeyhü's-Şârih", "Şârihu'l-Fâzil", "Sâhibu't-Tuhfe" ve sadece "Şârih" tarzında kırktan fazla yerde Bâbertî'den alıntı ve atıf yapıyor*" diyerek, atıfların kaynağını tanımlamaya çalışmıştır. Baktır, "İbn Melek'in *Mebârik*'de Ekmelüddin Bâbertî'ye İtirazları", 186. Ancak çalışmanın başından itibaren belirtildiği gibi, "Sâhibu't-Tuhfe" atfının Bâbertî'ye nisbet edilmesi hatalıdır. Ayrıca diğer atıf formlarının kaynağını belirlemek için, *Meşârik*'in diğer şerhlerine mürâcaat edilmesi ve karşılaştırma yapılması gerekmektedir.

ile Bâbertî arasındaki tartışmalar şeklinde tanıtılmaktadır. İbn Melek'in el-Erbilî'ye itirazlarının Bâbertî'ye nisbet edilerek tanıtıldığı yerlerden biri, Tebûk gazvesi ile ilgili hadisin rumuzundaki⁸⁸ Kumbasar'ın şu ifadeleridir:

Bâbertî diyor ki: Bu hadisi İmam Mâlik, Muvatta'da tahrir etmiştir. Musannif ise yanılarak Müslim tahrir etmiştir, demektedir.”

İbn Melek ise asıl yanılan Halasın kızının oğludur, Sağânî değil. Çünkü ben bu hadisi Müslim'in Nebînin Alametleri'nde (Ayatün-Nebiyi) rastladım.⁸⁹

Kumbasar, İbn Melek'in “et-Tuhfe sahibi” diyerek Muhammed el-Erbilî'ye yönelttiği itirazı hatalı bir şekilde Bâbertî'ye nisbet etmiştir. İbn Melek'in “et-Tuhfe” sahibine nisbet ettiği: “*Mâlik, bu hadisi Muvatta'da tahrir etmiştir, musannif Müslim'e nisbetinde hatalıdır*” ifadesi Muhammed el-Erbilî'ye aittir.⁹⁰

“et-Tuhfe sahibi” atfının Bâbertî'ye nisbet edilmesi, hatalı ve karmaşık bir durumu ortaya çıkarmıştır. Zira Bâbertî'nin açıklaması şu şekildedir:

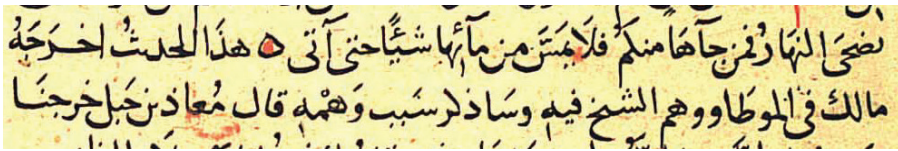
“Abdulhak (el-İşbilî), bu hadisi Müslim'in rivayeti olarak zikretmiştir. (İşbilî'nin) bu açıklaması: “Mâlik, bu hadisi Muvatta'da tahrir etmiştir, Musannif Müslim'e nisbetinde hatalıdır” diyen kimsenin sözünün yanlışlığını göstermektedir.”⁹¹

Yukarıdaki hatalı nisbet ve buna bağlı yanıltıcı yorumlardan bağımsız olarak şârihler arasındaki tartışmayı değerlendirecek olursak; Bâbertî ve İbn Melek, Muhammed el-Erbilî'nin Sağânî'yi tenkidinde hatalı olduğunu dile getirmişlerdir. Zira her ikisine göre, hadis Sağânî'nin belirttiği gibi Müslim'in rivayetidir. Kumbasar, Bâbertî'ye nisbet ettiği açıklamanın altında kaynak olarak yazma nüshanın varak

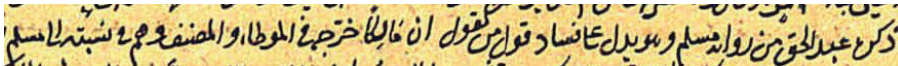
88 Sağânî, *Meşârik*, h.n. 482.

89 Kumbasar, *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, 42.

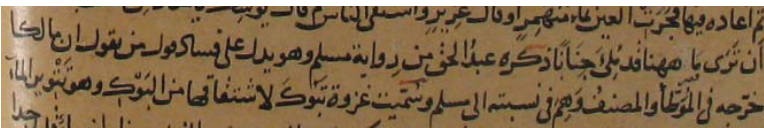
90 Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr'daki* (Süleymaniye, nr. 280, vrk.) açıklaması şu şekildedir:

91 Bâbertî'nin Muhammed el-Erbilî'ye itirazı da şu şekildedir: Yeni Cami, nr. 257, vrk. 127-b:

Bursa İnebey, Haraççioğlu, 346, vrk., 123-b:

numarasını da zikretmiştir.⁹² Bâbertî'nin şerhi incelenmeden yazma nüshaların kaynak gösterilmesi, çok açık bir tesâhül olup, hata ve unutmaya ile izah edilmesi mümkün değildir.

b. İbn Melek'in "et-Tuhfe" Atıflarından Bâbertî'nin Şerhinde Bulunmayan Açıklamalar

İbn Melek'in Muhammed el-Erbilî'den naklettiği ve Bâbertî'nin şerhinde bulunmayan açıklamaların önemli bir kısmı, hadislerin başında yer alan rumuzların tashihi ile ilgilidir. İbn Melek'in el-Erbilî'nin *Tuhfetü 'l-ibrâr*'ından aktardığı, fakat bazı araştırmacılar tarafından Bâbertî'nin şerhine nisbet edilen açıklamalardan biri şu şekildedir:

“Musannif (es-Sağâni) bu hadise (ح) remzini koymuştur. Fakat hadis, Buhârî'nin lafzı değil, Tirmizî'nin bazı rivayetlerindeki lafzıdır.⁹³ Buhârî'nin lafzı şöyledir: “Kim Rûme kuyusunu kazarsa (ve vakfederse), ona cennet vardır. *et-Tuhfe* sahibi böyle demiştir.”⁹⁴

İbn Melek, bu değerlendirmeyi Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü 'l-ibrâr*'da hadisin rivayetlerini zikrettiği uzun bir açıklamasının içerisinde ihtisar ederek aktarmıştır.⁹⁵ İbn Melek'in "et-Tuhfe"den naklettiği değerlendirme, Bâbertî'nin şerhinde bulunmadığı gibi, şerhinde hadisin tahricine müteallık bir açıklamaya da rastlanmamaktadır.⁹⁶ Fakat bazı araştırmacılar, *et-Tuhfe* adlı şerhin Bâbertî'ye ait

92 Kumbasar, Bâbertî'nin yukarıdaki açıklaması için “Bâbertî, Varak 105 sağ orta” şeklinde kaynak göstermiştir. Bkz. Kumbasar, *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fıkhî Tartışmalar*, 42. Ancak Bâbertî'nin yazma nüshalarında Kumbasar'ın naklettiği tercümenin metni bulunmamaktadır. Kumbasar'ın tercümesi ile Bâbertî'nin açıklamasının karşılaştırması için yukarıdaki dipnotta yer alan görsellere bkz.

93 Sağâni, bu hadisi Buhârî'ye nisbet ederek zikretmiştir. Ancak ta'lik olarak bab başlığında zikredilen hadis Erbilî'ye göre, Buhârî'nin rivayeti olarak değerlendirilemez. Ona göre bu hadis, senedi ile beraber rivayet eden Tirmizî'nin rivayeti (hadisi) olarak değerlendirilmelidir. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, 280, vrk. 80-b; Krş. Buhârî, *Müsâkât*, 1; Tirmizî, *Menâkıb*, 18 (h.n. 3703). Diğer taraftan İbn Melek, yukarıda tercümesini naklettiğimiz metni, *Tuhfe*'den ihtisar ederek nakletmiş ve Erbilî'nin açıklamasındaki bazı incelikler kaybolmuştur.

94 İbn Melek, *Mebârik*, I, 181.

95 Tercümenin baş tarafında yer alan “Musannif (es-Sağâni) bu hadise (ح) remzini koymuştur” ifadesi, İbn Melek'e ait olup, el-Erbilî'nin şerhinde bulunmamaktadır. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, 280, vrk. 80-b. Erzincânî, Muhammed el-Erbilî'nin zikrettiği açıklamaları bazı ziyadelerle beraber nakletmiş, ancak tercümenin baş tarafı *Hadâik*'te de bulunmamaktadır. Bkz. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., vrk. 21-a.

96 Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 257, vrk. 41a-b.

olduğunu düşünerek söz konusu açıklamayı Bâbertî'ye nisbet etmişlerdir.⁹⁷

İbn Melek'in *Tuhfetü'l-ibrâr*'dan nakillerinin önemli bir özelliği de, Muhammed el-Erbilî'nin musannif nüshası ile mukabelede bulunmuş nüshasına atflarıdır. Sağâni, “*Şüphesiz sende, Allah'ın sevdiği iki haslet vardır: (O da), hilm ve teennîdir*”⁹⁸ hadisini, (ع) işareti ile zikretmiştir. Muhammed el-Erbilî'ye göre, hadisin muttefekun aleyh olduğunu gösteren (ع) işareti hatalıdır. Zira ona göre:

“eş-Şeyh (es-Sağâni), bu hadisi muttefekun aleyh olarak zikretmiş ve bunu belirtmek için (ع) işareti kullanmıştır. Fakat hadis yalnızca Müslim'in rivayetidir. Bu işaretin müstensihler tarafından konulmuş olması muhtemeldir. Ancak (bendeki) nüsha, Sağâni'nin yanında semâ ettiğim bir nüshadır. Asıl nüsha ile mukâbele edilmiştir. Ayrıca nüshamın bazı yerlerinde Sağâni'nin hattı ile yazılmış birtakım notlar bulunmaktadır.”⁹⁹

İbn Melek, Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ını kaynak göstererek şöyle demiştir:

“Musannif (es-Sağâni) bu hadise muttefekun aleyh işareti koymuştur. Ancak hadis yalnızca Müslim'in rivayetidir. Bu işaretin müstensih hatası olduğu söylenemez. Zira bu (muttefekun aleyh) işaret, Musannifin nüshası ile mukâbele yapılmış nüshada da yer almaktadır. et-Tuhfe sahibi böyle zikretmiştir.”¹⁰⁰

İbn Melek'in “et-Tuhfe”ye atıfla zikrettiği açıklama, el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'daki değerlendirmesinin birkaç değişiklik haricinde aynısıdır. Bâbertî, hadisin muttefekun aleyh olması ile ilgili bir kanaat dile getirmemiştir. Ayrıca “et-Tuhfe sahibi”nden nakledilen “*Bu işaret, musannifin nüshası ile mukâbele yapılmış nüshada da yer almaktadır*” ifadesi, İbn Melek'in müellif nüshası ile karşılaştırılmış bir *Meşârik* nüshasına mürâcaat ettiğinin düşünülmesine sebep

97 Yukarıdaki tercümenin benzerini aktaran Koca, metnin sonunu “*Kezâ et-Tuhfe sahibi [el-Bâbertî] de böyle demiştir.*” şeklinde tercüme etmiş ve “et-Tuhfe sahibi” ifadesini [el-Bâbertî] diyerek açıklamıştır. Bkz. Koca, “İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri”, s. 17. Öte yandan Baktır da, İbn Melek'in yukarıdaki açıklamasını şu şekilde yorumlamıştır: “*Yukarıda verdiğimiz örneklerden başka İbn Melek “Sahibu'l-Tuhfe” adıyla Bâbertî'den nakillerde bulunmuştur. Mesela Hz. Osman'ın Rûme kuyusunu vakfi ile ilgili hadisi Sağâni'nin Buhârî'ye nisbet ettiğini, ancak hadis metnin Buhârî'ye ait olmayıp, Tirmizî'nin lafzı olduğunu ve bu hususa “Sahibu'l-Tuhfe'nin de işaret ettiğini belirtiyor.*” Baktır, “İbn Melek'in Mebârik'de Ekmelüddin Bâbertî'ye İtirazları”, 190-191.

98 Sağâni, *Meşâriku'l-envâr*, h.n. 362.

99 Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 280, vrk., 124 a-b.

100 İbn Melek, *Mebârik*, 1/318.

olmuştur.¹⁰¹ Ancak İbn Melek, müellif nüshası ile karşılaştırılmış *Meşârik* nüshasına sahip bir şârih değildir. Bu alıntının kaynağı, *Meşârik*'i Sağânî'den dinleyen ve mukabelede bulunulmuş nüsha sahibi Muhammed el-Erbilî'dir.

Mebâriku'l-ezhâr'daki "et-Tuhfe" atıflarının Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'ından nakledildiğini teyit eden birçok husustan biri de, İbn Melek'in Erbilî'nin bazı hatalı değerlendirmelerini aynı şekilde nakletmesidir. Zira yazma nüshalardaki hata, ziyade ve eksikliklerin tekrarı esas alınarak ortaya çıkarılan soy ağacı metodunun¹⁰², şerhlerde de tekrar eden hatalı değerlendirmelerde uygulanması, birbirinden alıntı yapan şârihlerin tesbitinde en belirleyici ve tanımlayıcı yöntemdir. Ayrıca tekrar eden hatalı değerlendirmeler sayesinde elde edilen nakiller silsilesi, şârihler arasındaki etkileşimi açık bir şekilde gösterdiği gibi, alıntılama yapılan asıl kaynağa ulaşılmasına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.

Muhammed el-Erbilî, *Meşâriku'l-envâr*'da hadislerin muttefekun aleyh veya yalnızca Buhârî ve yalnızca Müslim rivayeti olduğunu belirtmek için kullanılan işaretlerin bir kısmının isabetli olmadığını belirtmiş¹⁰³, ancak bazı yerlerde kendisi de hatalı tesbitlerde bulunmuştur. Muhammed el-Erbilî'den alıntı yapan İbn Melek, bazı hatalı değerlendirmeleri aynı şekilde nakletmiştir. Bunlardan biri, mescide bevl eden bir bedevî hakkındaki "*Onu (bevlini) kestirmeyin, onu bırakın (işini görsün)*" hadisidir.¹⁰⁴ Sağânî hadisi, Enes radiyallahu anh'tan muttefekun aleyh olarak zikretmiştir.

Erbilî, hadisin muttefekun aleyh olduğunu gösteren (ق) remzinin hatalı olduğunu düşünmektedir. Zira ona göre: "*eş-Şeyh (es-Sağânî) bu hadise (ق) remzini koymuştur. Fakat hadis, yalnızca Müslim'in rivayetidir.*"¹⁰⁵

101 Koca, birkaç örnek ile beraber İbn Melek'in yukarıdaki açıklamasını şöyle yorumlamıştır: "*Bu konuda temel hadis kaynaklarına, müellif nüshasıyla karşılaştırılmış Meşârik nüshasına ve bir başka Meşârik şârihi el-Bâbertî'nin Tuhfetü'l-Ebrâr'ıyla İbnü'l-Esrî'nin Câmiu'l-Usûl'üne ve el-Humeydî'nin el-Cem' beyne's-Sahîhayn'ına müracaat eder.*" Koca, "İbn Melek'in *Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr*'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", 17.

102 Bkz. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 234-237.

103 Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 280, vrk., 3-a

104 Sağânî, *Meşâriku'l-envâr*, h.n. 555.

105 Bursa İnebey Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 209, vrk., 9-b. Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'daki metni şu şekildedir: «قد رقه الشيخ بالقاف وهو من أفراد مسلم»

İbn Melek, “sâhibu’t-Tuhfe diyor ki” ifadesi ile Muhammed el-Erbilî’nin açıklamasını aynen nakletmiştir.¹⁰⁶ Fakat bu hadisi, Enes’ten hem Buhârî hem de Müslim rivayet etmiştir.¹⁰⁷ Sağâni’nin muttefekun aleyh tesbiti doğru olup, el-Erbilî ve ondan nakleden İbn Melek’in açıklaması isabetli değildir. Diğer taraftan şârihlerden Erzincânî ve Bâbertî, hadisin tahrirci ile ilgili bir açıklama yapmamışlardır.¹⁰⁸

Yukarıda da belirtildiği gibi, İbn Melek, Buhârî ve Müslim’den farklı olan *Meşârik* hadislerinin kaynağı ile ilgili açıklamalarının önemli bir kısmını, el-Erbilî’nin *Tuhfetü’l-ibrâr*’ından nakletmektedir. Muhammed el-Erbilî’nin değerlendirmelerine itimat eden İbn Melek, *Tuhfetü’l-ibrâr*’dan naklettiği hadislerin kaynağına dair tesbit ve tashihleri, temel hadis kaynakları ve tahrîc kitaplarından teyit etmeye ihtiyaç duymamıştır. Ancak el-Erbilî’nin rumuzlardaki bazı tashihlerinin de tahkik ve tetkik edilmesi gerekmektedir. İbn Melek, yukarıdaki Enes (r.a) hadisi ve başka rivayetlerde, el-Erbilî’nin isabetli olmayan bazı tashihlerini doğrudan nakletmektedir.¹⁰⁹ Dolayısıyla *Mebâriku’l-ehzâr*’daki rivayet ilimlerine dair değerlendirmelerin aynı kaynaklar ile beraber, çoğunluğu Muhammed el-Erbilî’nin *Tuhfetü’l-ibrâr*’ında, bir kısmının da Erzincânî ve Bâbertî’nin şerhinde bulunması, *Meşârik* hadislerinin kaynağının tesbitinde ve tashihinde İbn Melek’in genel olarak temel hadis eserlerine ve özellikle tahrîc kitaplarına doğrudan mürâcaat etmediğini söylememize imkan vermektedir.¹¹⁰

Burada açık bir şekilde belirtmek gerekirse, İbn Melek’in hadis ve hadisin lafzının tesbitinde temel hadis kaynaklarına başvurduğuna dair değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Bazı çalışmalarda, İbn Melek’in rivayet ilimlerinde referans gösterdiği eserler ile Muhammed el-Erbilî, Erzincânî ve Bâbertî’nin kaynakları karşılaştırılmadan, kitap isimleri üzerinden İbn Melek’in rivayet birikimi

106 İbn Melek, *Mebârik*, 1/476. İbn Melek’in *Mebârik*’teki metni şöyledir: «قال صاحب التحفة: رقم الشيخ: «هذا الحديث بالقاف، وهو من أفراد مسلم»

107 Bkz. Buhârî, Edeb, 35 (h.n. 6025); Müslim, Tahâret, 30 (h.n. 285/100). Ayrıca bkz. Humeydî, *el-Cem’ beyne’s-sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1423/2002), 2/526.

108 Bkz. Erzincânî, *Hadâik*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230, vrk., 88-b; Bâbertî, *el-İşrâk*, Yeni Câmi, nr. 257, 143-b.

109 Bkz. İbn Melek, *Mebârik*, 1/483, 2/247.

110 İbn Melek, Muhammed el-Erbilî’nin *Tuhfetü’l-ibrâr*’ından özellikle rivayet ilimlerinde önemli ölçüde istifâde etmiştir. Diğer taraftan çoğu zaman mürâcaat ettiği Erzincânî’nin *Hadâiku’l-ehzâr* ve Bâbertî’nin *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki’l-envâr*’ını da rivayet kaynağı olarak kullanmıştır. Bu konu tarafımızdan “*İbn Melek’in Rivayet İlimlerinde Kaynak Olarak Kullandığı Meşârik Şerhleri*” başlığıyla daha sonra yayımlanacak yeni bir çalışmada incelenmektedir.

ve kaynaklarına matuf birtakım hatalı değerlendirmeler yapılmıştır.¹¹¹ Ancak *Mebâriku'l-ezhâr*'daki rivayet kaynaklarının mezkûr üç eser başta olmak üzere daha çok şerhlere dayanması, İbn Melek'in kendisinden önceki şerhlerin rivayet müktesâbatını naklettiğini gösteren net bulgular olup, söz konusu değerlendirmeleri geçersiz kılmaktadır. Dolayısıyla, ikincil kaynaklar ile temel başvuru kitapları tesbit edilmeden, şârihlerin veya müelliflerin rivayet birikimi, kütüphanesi ve mürâcaat ettiği kaynakların kesin ifadelerle tanımlanması, her ne kadar son zamanlardaki akademik araştırmalarda meşrûiyet kazanmış bir usûle dönüşmüşse de, sağlıklı ve nitelikli sonuçlar vermemektedir.

Sonuç

Muhammed b. Ömer el-Erbîlî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* adlı eseri, *Meşâriku'l-envâr* şerhlerinde mürâcaat edilen önemli bir kaynak olmakla beraber, hatalı bir şekilde Ekmelüddin Bâbertî'ye nisbet edilmiştir. İlk defa Kâtib Çelebi ile başlayan Bâbertî'nin şerhinin *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* olarak isimlendirilmesi, daha sonraları Bağdatlı ve Kehhâle ile devam etmiştir. Son zamanlardaki akademik çalışmalarda, *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* isimli eser Bâbertî'ye nisbet edilmiş, hatta bazılarının "*Bâbertî'nin Tuhfetü'l-Ebrâr Fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr İsimli Eseri*" başlığı ile yayımlanmasından sonra bu nisbet tamamen yaygınlaşmıştır.

Akademik çalışmalarda gözden kaçırılan en önemli nokta, *Meşârik* şerhlerinde vârid olan "et-Tuhfe" formundaki atıfların, ilk defa İbn Melek'in *Mebâriku'l-ezhâr*'ında rastlanan bir kaynak ismi olmadığı konusudur. Zira başvuru kaynağı olarak "et-Tuhfe" ismi, hem Bâbertî hem de daha öncesinde Vecihüddin Ömer el-Erzincânî'nin şerhlerinde bulunmaktadır. Ancak Babertî ve İbn Melek'in şerhleri ile ilgili yapılan araştırmalarda dikkatli bir karşılaştırma yapılmamış ve İbn Melek'in "et-Tuhfe" ismi ile atıflarında Bâbertî'nin şerhine işaret ettiği dile getirilmiştir. Hatta *Mebâriku'l-ezhâr*'daki "et-Tuhfe" atıfları, İbn Melek'in Bâbertî'ye itirazları veyahut İbn Melek'in Bâbertî'den nakilleri olarak değerlendirilmiştir. Bazı çalışmalarda zikredilen örneklerde çok karmaşık durumlar ortaya çıkmıştır. Zira İbn Melek ve Bâbertî'nin ittifak ettikleri konularda, ikisinin beraber "et-Tuhfe" sahibi Muhammed el-Erbîlî'ye karşı dile getirdiği tenkidler, İbn Melek'in Bâbertî'ye itirazları şeklinde yorumlanmıştır.

111 Bkz. Muhammed Enes Ercan, *İbni Melek ve Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr Adlı Eseri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 55-63; Koca, "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", 17, 29.

Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* şerhinin isminin *Tuhfetü'l-ibrâr* olmadığını gösteren önemli bulgulardan biri de, şerhin yazma nüshalarıdır. Zira Bâbertî'nin şerhinin yazma nüshalarının ferâğ kayıtlarının hiçbirinde *Tuhfetü'l-ibrâr* ismi bulunmamaktadır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nda bulunan altmıştan fazla yazma eserin yirmi tanesinin ferâğ kaydında, çoğunluğu birinci cilt olmak üzere, “*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr*” ismi tesbit edilmiştir. Yazma eserler tam olarak incelenmediği için birinci cildin sonundaki “*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr*” ismi gözden kaçırılmıştır. Diğer taraftan araştırmacılar birkaç nüshanın ikinci cildinin ferâğ kaydında ve az da olsa bazı yazma eserlerin zahriyesindeki “*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr*” isminden de teğâfûl göstermişlerdir. Dolayısıyla bazı yazma eserlerin ferâğ kaydı ile zahriyelerinde zikredilen *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* isminin akademik literatüre girmemesi ve araştırmacıların katalog ve fihristlere itibar etmesi, ilmî tecessüsten uzak yaklaşımlardır.

“Meşâriku'l-envâr ve Şerhleri” konusunda yaptığımız araştırmalarda, *Meşâriku'l-envâr*'ın ilk şerhi olup, hadis şerh literatüründe pek bilinmeyen Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ömer b. el-Hasen b. İlyâs b. Bahtiyâr b. el-Mukri' el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* adlı eseri tesbit edilmiştir. *Meşâriku'l-envâr*'ı Sağâni'den dinleyen, kıymetli nüsha sahibi râvî ve eserin ilk şârihi Muhammed el-Erbilî, Buhârî ve Müslim'den farklılık arz eden *Meşârik* hadisleri, rivayet farklılıkları ve müellif nüshası hakkında önemli bilgiler vermiştir. Şârihlerin kendisinden müstağni kalamayacağı nitelikteki bu açıklamalar, Vecîhüddin Ömer el-Erzincânî ve İbn Melek tarafından referans alınmış, doğrudan veya dolaylı olarak el-Erbilî'ye müteallik açıklamalar iki şârihin şerhinde ve bunlardan etkilenen müelliflerin eserlerinde geniş yer bulmuştur.

Bu araştırmada, yazma eserlerin ferâğ kayıtları üzerinden Bâbertî'nin *Meşâriku'l-envâr* şerhinin özgün isminin “*el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr*” olduğu tesbit edilmiş, ayrıca müellifin iki farklı eserinde bu şerhine yaptığı “*el-İşrâk*” atıfları ile bu ismin doğruluğu teyit edilmiştir. Diğer taraftan *Meşâriku'l-envâr* şerhlerinde vârid olan “*et-Tuhfe*” formundaki atıfların hatalı olarak Bâbertî'ye nisbet edildiği ve literatür hatasının son zamanlardaki akademik çalışmalarda tekrar edildiğine dikkat çekilmiştir. Şerh yöntemi ve izahları açısından sonraki şârihleri önemli oranda etkileyen, fakat müellifi ve şerhinin bilinmemesinden dolayı kendisine yapılan atıflar tesbit edilemeyen *Meşâriku'l-envâr*'ın ilk şârihi Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* adlı eseri tanıtılmış ve şerh literatürüne mütevazı bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

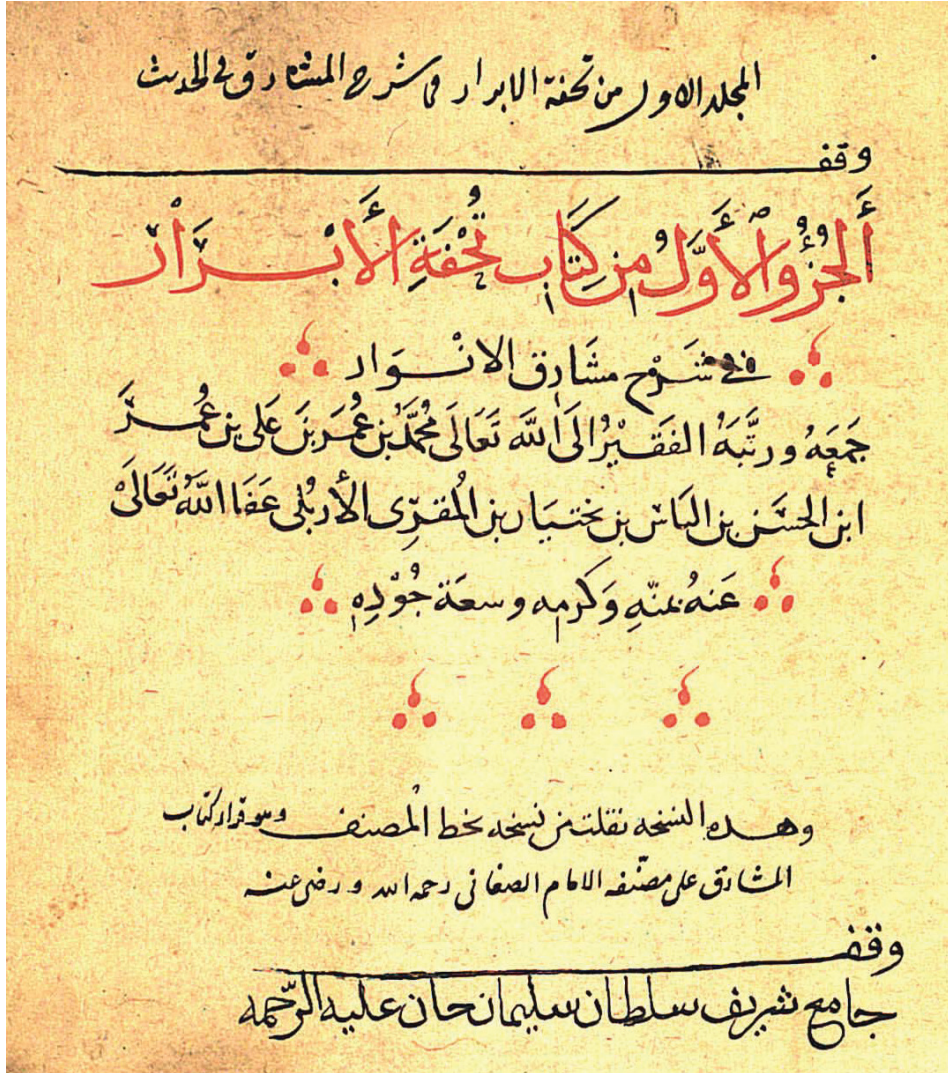
- Ağırman, Cemal. “Ukûlîşî”. *DİA* 42 (2012), 71-72.
- Altuntaş, Mustafa Celil. “Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-envâr”. *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. ed. Alper, Ömer Mahir – Arıcı, Müstakim. 147-178. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Atûfî, Hayreddin Hızır. *Keşfü'l-Meşârik*. Turhan Sultan, nr. 63.
- Ayaz, Kadir. *Molla Gürânî ve el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâdî ehâdisi'l-Buhârî*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- _____. “Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hadis İcâzetleri ve Câmî'u rivâyâtî'l-fehâris ve lâmi'u icâzeti ehli'l-fevâris Adlı Eserindeki Rivayet Birikimi”. *Osmanlı'da İlm-i Hadis: Âlimler, Eserler, Meseleler*. ed. Güler, Zekeriya vd. 387-428. İstanbul: İsar Yayınları, 2020.
- Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*. Yeni Camî, nr. 257.
- _____. *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*. thk. Amr b. Mahrûs. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007/1428.
- _____. *er-Rudûd ve'n-nükûd Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*. thk. Dayfullah b. Salih b. Avn el-Umerî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *İdâhu'l-meknûn fî'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn*. haz. Bilge, Kilisli Rifat – Yaltkaya, Şerafeddin. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1945-1947.
- _____. *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musanîfin*. haz. Bilge, Kilisli Rifat, İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951-1955.
- Baktır, Mustafa. “İbn Melek'in Mebârik'te el-Bâbertî'ye İtirazları ve Bazı Değerlendirmeleri”. *I. Ekmelüddin Babertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)*. ed. Coşkun, Selçuk. 185-191. Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014.
- _____. “İbni Melek'in Meşâriku'l-Envâr Şerhinde Hadisleri Tahsil Metodu ve Bazı Yeni Tesbitler”. *Türk Kültüründe Tire II*. haz. Şeker, Mehmet - Taşcan, Arzu. 209-216. İzmir: Tire Belediyesi, 2008.
- Beyler, Muhammet. “Bâbertî'nin Tuhfetü'l-ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr İsimli Eserindeki Hadis Şerh Metodu”. *I. Ekmelüddin Babertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)*. ed. Coşkun, Selçuk. 177-184. Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014.
- _____. “Ekmelüddin Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2016), 160-199.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Camiu's-Sahîh*. haz. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1436/2015.
- Coşkun, Selçuk. “Bâbertî'nin Tuhfetu'l-ebrâr İsimli Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri”. *I. Ekmelüddin Babertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)*. ed. Coşkun, Selçuk. 167-176. Erzurum: Bayburt

- Üniversitesi, 2014.
- Ebû Dâvud, Süleyman İbn el-Eş'as. *es-Sünen*. Nşr. Heysem b. Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1420/1999.
- Erbilî, Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ömer b. el-Hasen b. İlyâs b. Bahtiyâr b. el-Mukri'. *Tuhfetü'l-ebâr fi Şerhi Meşâriki'l-envâr*: Bursa İnebey Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 209.
- _____. Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 280
- Eren, Mehmet, "Hadâiku'l-ezhâr Adlı Eseri Çerçevesinde Ömer el-Erzincânî'nin Hadis Şerhçiliği". *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler (28 Eylül-1 Ekim 2016), I. Cilt*. ed. Akın, Hüsrev. 971-980. Erzincan: 2016.
- Erzincânî, Vecîhüddin Ömer b. Abdulmuhsin b. Ebî Bekr. *Hadâiku'l-ezhâr fi Şerhi Meşâriki'l-envâr*. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1230.
- Gümüşhanevî, Ahmed Ziyâüddin. *Levâmiu'l-ukûl*. İstanbul, tsz.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmiü'ş-şurûh ve'l-havâşî*. Abu Dabi: el-Mecma'ü's-Sekafî, 2004/1425.
- Hatiboğlu, İbrâhim. "Meşâriku'l-envâr". *DİA* 29 (2004), 361-362.
- Humeydî, Muhammed b. Fütûh. b. Abdillâh. *el-Cem' beyne's-sahihayn: el-Buhârî ve Müslim*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askâlânî. *İnbâü'l-ğumr bi enbâi (ebnâi)'l-umr*. thk. Hasan Habeşî. Kahire: 1419/1998.
- _____. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*. haz. Abdulvâris Muhammed Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.
- İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâ-ü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, 1434/2013.
- İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ Zeynüddin Kasım. *Tâcü'l-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.
- İbn Melek, Abdüllatif b. Abdilazîz, *Mebâriku'l-ezhâr Şerhi Meşâriki'l-envâr*. thk. Eşref b. Abdilmaksûd. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1995.
- İbnü'l-Müstevfî, el-Mübârek b. Ahmed el-Lahmî ve el-İrbilî. *Târihu İrbil*. thk. Sâmi b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr. Irak: Dâru'r-Reşid, 1980.
- Kâdî Beydâvî, Nâsruddin Abdullah b. Ömer, *Tuhfetü'l-ebâr Şerhu Mesâbîhi's-sünne*, thk. Nureddin Tâlib (Beyrut: Dâru'n-nevâdir, 2012), Muhakkikin girişi, 23-24.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Yaltkaya, Şerafeddin – Bilge, Kilisli Rifat. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- _____. *Süllemü'l-vüsûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn, Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1957-1961.
- Koca, Suat. "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012), 1-33.
- Koç, Fatma Esmâ Nur. *Yazma Eser Kültür Bağlamında Bir Hadis Metnin Üretim ve Dolaşımı: Mebâriku'l-ezhâr Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kumbasar, H. Murat. *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fıkhî Tartışmalar; Tuhfe - Mebârik Özelinde*.

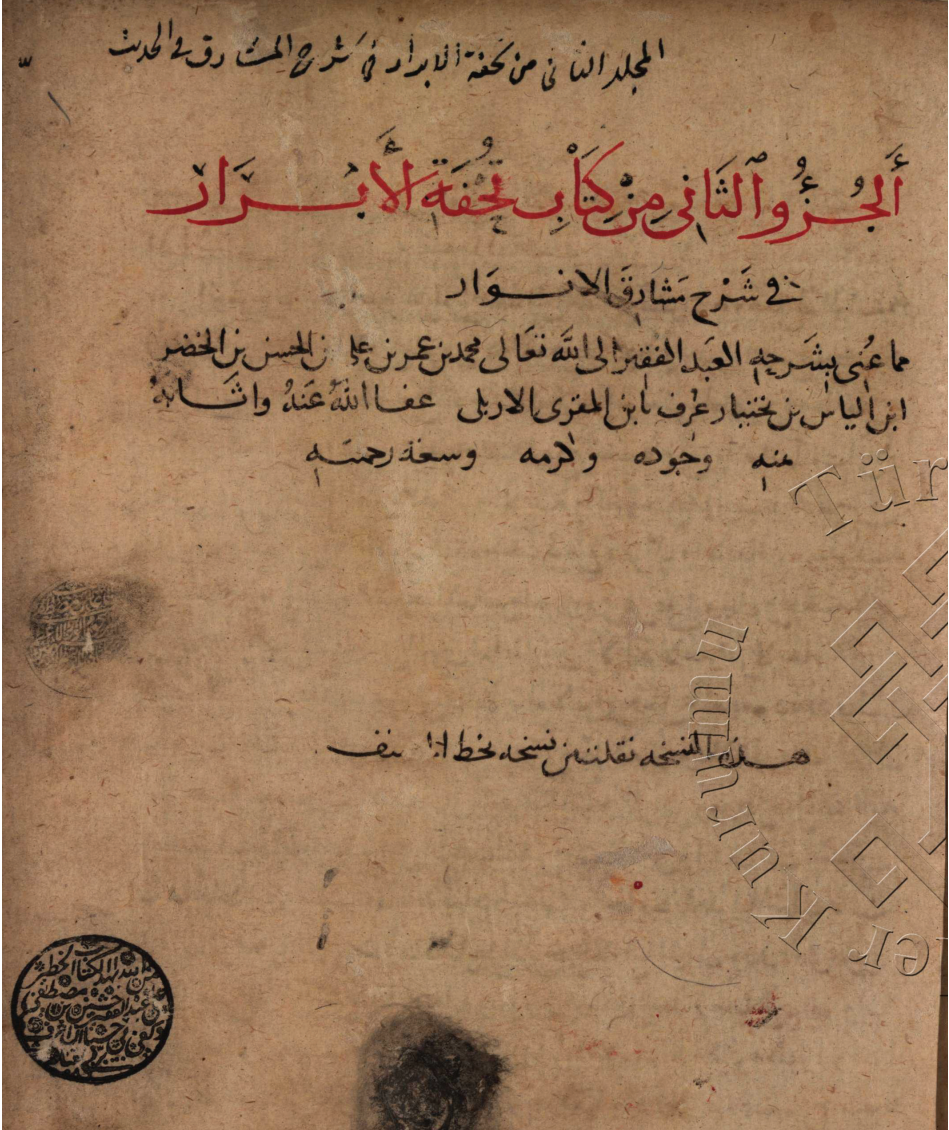
- Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Kutluer, İlhan. “Keşfü’z-Zunûn”. *DİA* 25 (2002), 321-322.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u s-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulbâki. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, tsz.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Sağânî, Ebu'l-Fedâil Hasen b. Muhammed. *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbârî'l-Mustafiyye*. thk. Abdulkadir b. Ömer Ayaz el-Bucâkî. Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 2024.
- _____. Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 527.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Buğyetü'l-vuât fî Tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, trs.
- _____. *Hüsni'l-muhâdarât fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1387/1967.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihuddin el-Kocevî. *Şerhu Meşâriki'l-envâr*. Ayasofya, nr. 714.
- Takiyyüddin el-Fâsî, Muhammed b. Ahmed el-Hasenî, *el-Ikdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Uklîşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Mea'd. *en-Nücem min kelâmi seyyidi'l-arab ve'l-acem*. Mısır: el-Matbaatü'l-İ'lâmiyye, 1302.
- Yağcı, Hızır. *Hayreddin Hızır Atûfi'nin Keşfü'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Sakarya Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yardım, Ali. *Hadîs Kıvılcımları; Şihâb'ül-ahbâr Tercümesi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2016.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm Kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l-muste'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 2002.

Muhammed el-Erbilî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr* Adlı Şerhinin Zahriyesinin
Görselleri:

Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 280:

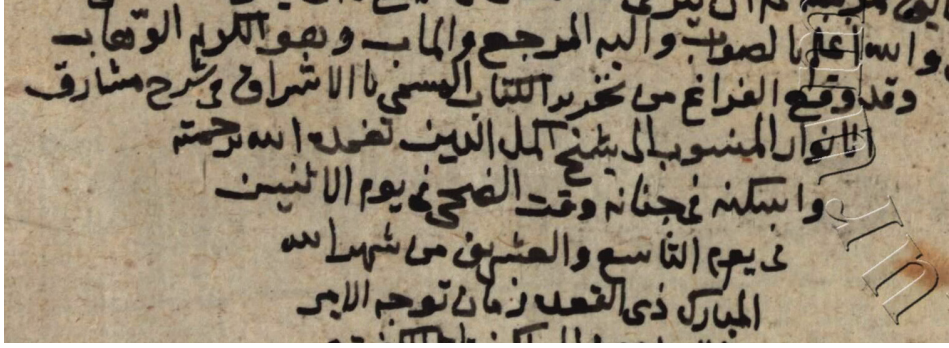

Bursa İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 209:

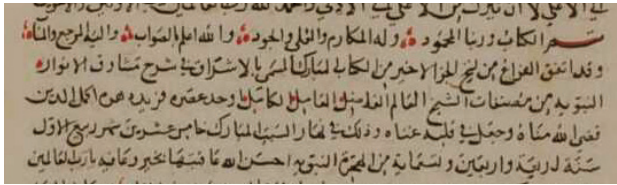

Bâbertî'nin *Meşâriku'l-Envâr* şerhinin yazma nüshalarından ikinci cildinin ferâğ kaydında yer alan *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriku'l-envâr* isminin görselleri:

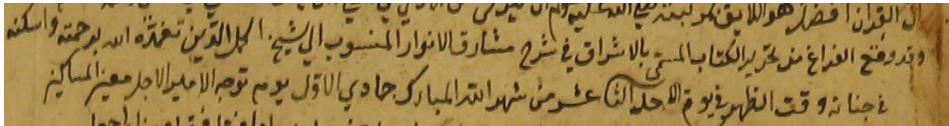
Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr: B1011:

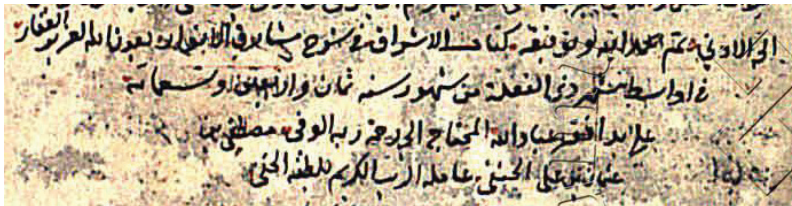
Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr: 731:

Nuru Osmaniye, nr: 1065:

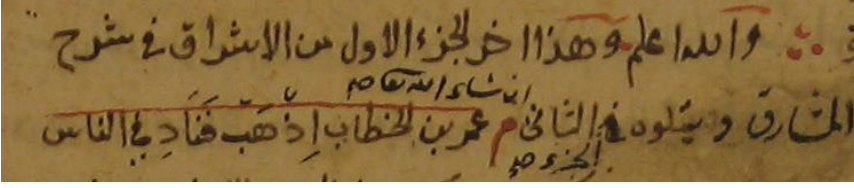

Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr: 508:

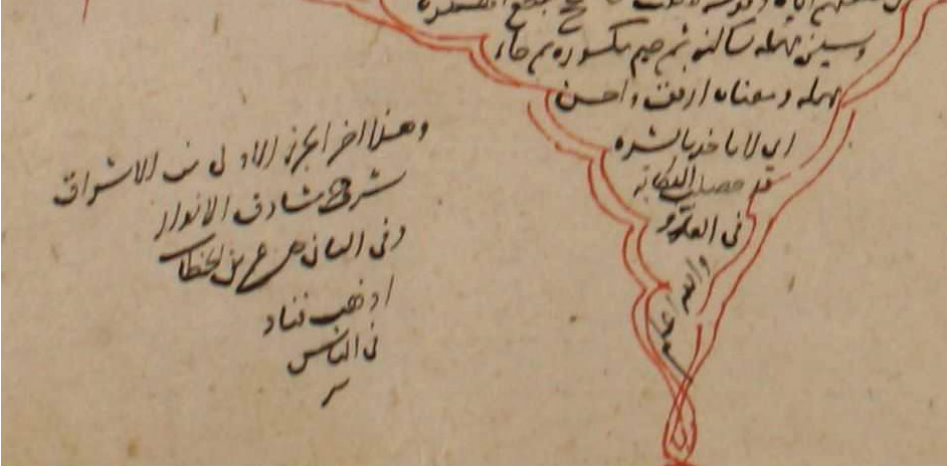

Bâbertî'nin *Meşâriku'l-Envâr* şerhinin yazma nüshalarından birinci cildinin ferâğ kaydında yer alan *el-İşrâk fî Şerhi Meşâriki'l-envâr* isminin görselleri:

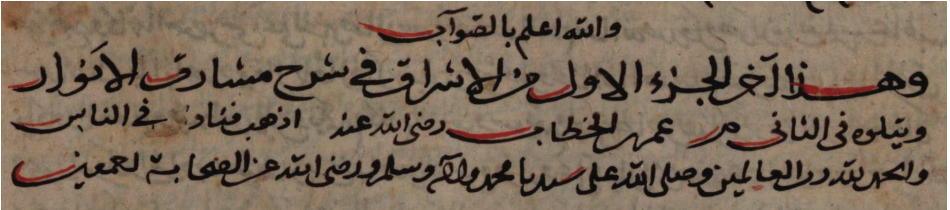
Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 533, vrk., 228-b:

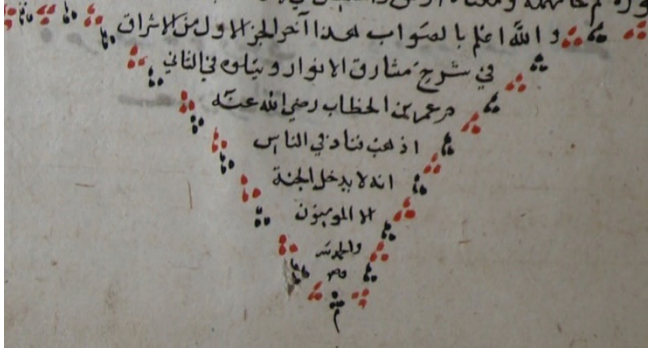
Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr. B1132:

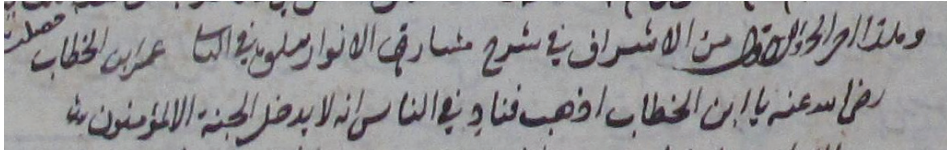
Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 728:

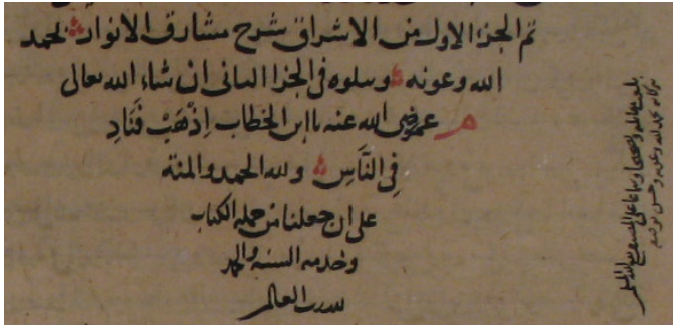
Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, no: 730:

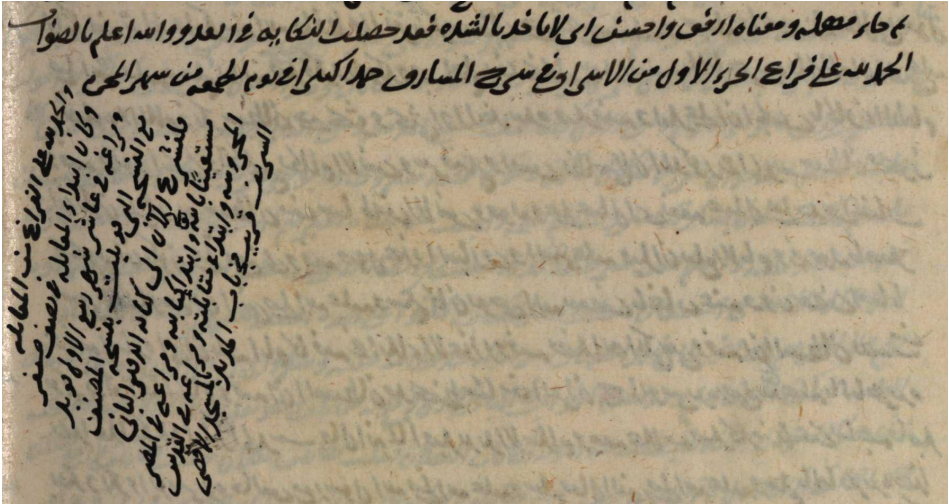
Bursa İnebey, Haraçcioğlu, no: 212:

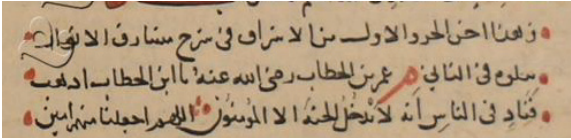
Bursa İnebey, Haraçcioğlu, no: 346, vrk., 208-b:

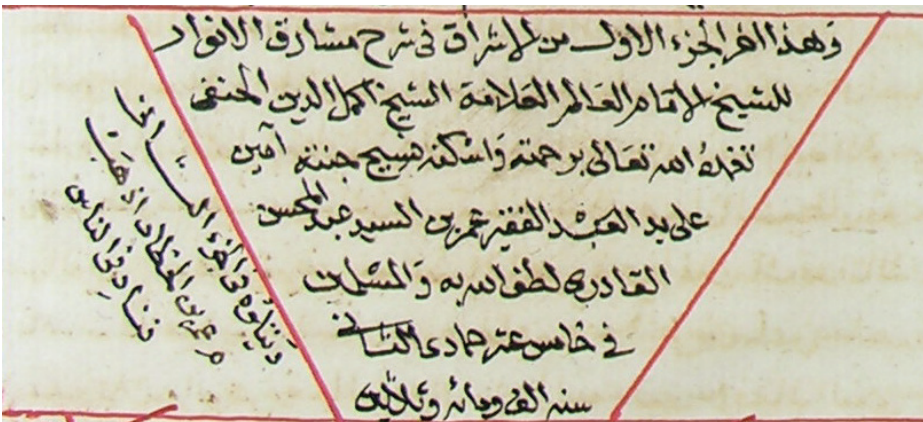
Bursa İnebey, Ulu Camii, nr: 819, vrk., 206-b:

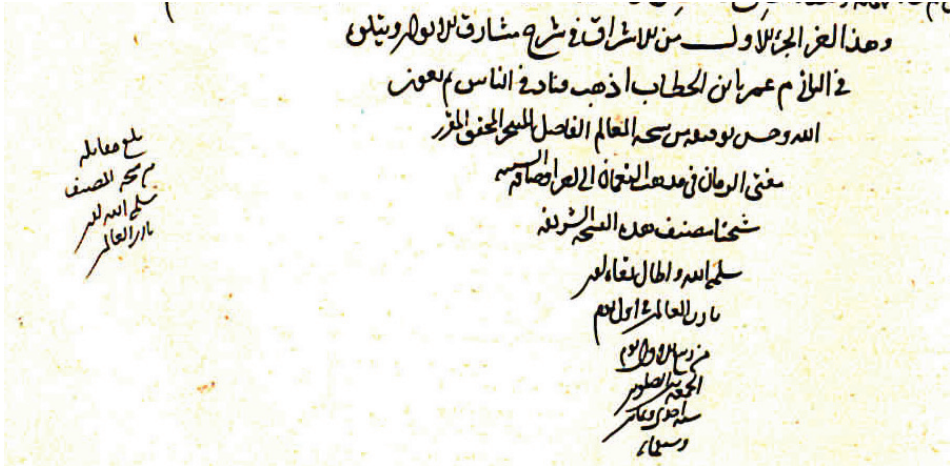
Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 456, vrk. 197-b:

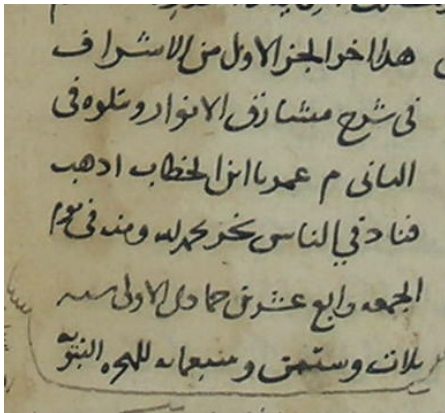
Kayseri Kütüphanesi, Raşid Efendi, nr. 119:

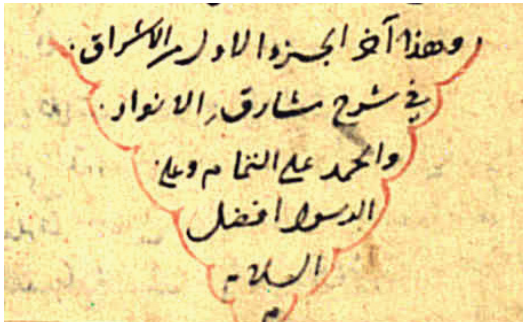
Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no: 987, vrk., 172-b:

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no: 989, vrk., 274-b:

Süleymaniye Kütüphanesi, Kara Çelebizade, 62:

Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, nr: 71:

فاسم بفتح الهاء وسين زهله ساكنة ثم جيم مكسورة ثم حاء مملو ومعاها رفوف واحسن اي لا تات
بلغة النماذج العبرية
بالسنة فقد حصلت النكاية في الحروف والله اعلم ه ه ه
وهذا آخر الجزء الاول من الاستراق في شرح مشارق الانوار وتيلوه في الثاني
ه ه ه
ه ه ه
ه ه ه

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr: 492, vrk., 196a-b:

وهذا آخر الجزء الاول

من الاستراق في شرح مشارق الانوار وتيلوه في الجزء الثاني ه ه ه
رضي الله عنه اذهب فناد في الناس ه ه ه

Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, nr: 257, vrk., 214-a:

وللعلم وهذا آخر الجزء الاول من الاستراق في شرح مشارق الانوار
وتيلوه في الثاني ه ه ه
ه ه ه
ه ه ه

Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 8498:

وهذا آخر الجزء الاول من الاستراق
في شرح مشارق الانوار وتيلوه
في الثاني ه ه ه
ه ه ه
ه ه ه
ه ه ه
ه ه ه

